

Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Sakarya University Faculty of Law Journal

e-ISSN : 3023-6894
Yayıncı/Publisher: Sakarya Üniversitesi

Cilt/Vol. 14, Sayı/No. 1, 215-239, 2026
DOI: <https://doi.org/10.56701/shd.1854922>

Araştırma Makalesi / Research Article

Kalkınma ve Hukuk Arasındaki İlişki Bağlamında Mülkiyet Kurumunun İdeolojik Rolü

The Ideological Role of the Property within the Relationship between Law and Development

Büşra Uyar

Gaziantep Üniversitesi, Hukuk
Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve
Sosyolojisi Anabilim Dalı,
Gaziantep, Türkiye
av.uyarbusra@gmail.com

Öz: Bu çalışma, 2007–2008 küresel gıda krizinin ardından hız kazanan büyük ölçekli toprak temellüklerini (large-scale land acquisitions), kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkiye dair güncel bir örnek olarak ele almakta ve bu süreci toprak mülkiyetinin dönüşümü üzerinden analiz etmektedir. Bu temellükler, her ne kadar birçok ülke bakımından kalkınmanın sağlanması için bir araç olarak kabul ediliyor olsa da, birer kalkınma yatırımı olmanın ötesinde, hukukun mülkiyet ilişkilerini nasıl kurduğunu, meşrulaştırdığını ve hangi politik-ideolojik varsayımlara dayandığını görünür kılan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, modernleşme kuramından neoliberal kalkınma yaklaşımına, kalkınma hakkından sürdürülebilir kalkınma söylemine uzanan geniş bir kuramsal zeminde, özel mülkiyetin “kalkınmanın ön koşulu” olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Çalışmanın temel tezi, kalkınma söyleminin mülkiyeti teknik, tarafsız ve kaçınılmaz bir kurum gibi sunarak piyasa temelli mülkiyet rejimlerini doğallaştırdığı; müşterek/kollektif toprak kullanım biçimlerini ise “verimsiz” veya “geri kalmış” olarak kodlayarak marjinalleştirdiğidir. Bu süreçte hukuk, mevcut mülkiyet düzenini yalnızca yansıtan bir araç olmaktan ziyade, mülkiyeti belli bir şekilde kuran, doğallaştıran ve bu yönüyle belirli iktidar ilişkilerini görünmez kılan bir ideolojik işleve sahip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Ölçekli Toprak Temellükleri, Kalkınma, Mülkiyet, Müşterekler, Hukuk İdeolojisi

Geliş Tarihi/Received: 02.01.2026
Kabul Tarihi/Accepted: 25.02.2026
Yayınlanma Tarihi/ Published Online:
24.07.2026

Abstract: This study examines large-scale land acquisitions that accelerated in the aftermath of the 2007–2008 global food crisis as a contemporary manifestation of the relationship between development and law, analyzing this process through the transformation of land property relations. Although large-scale land acquisitions are widely regarded in many countries as instruments for achieving development, they represent more than mere development investments; rather, they constitute a revealing example of how law constructs and legitimizes property relations and of the political and ideological assumptions on which this process rests. While acknowledging the historical diversity of development paradigms, the study demonstrates that across a broad theoretical trajectory -from modernization theory and neoliberal development approaches to the “right to development” and sustainable development discourse- private property has consistently been positioned as a prerequisite for development. The central argument is that development discourse presents property as a technical, neutral, and inevitable institution, thereby naturalizing market-based property regimes while marginalizing common or collective forms of land use by coding them as “inefficient” or “backward.” In this process, law functions not merely as an instrument that reflects the existing property order, but as an ideological mechanism that constructs and naturalizes property in a particular form and, in doing so, renders specific power relations invisible.

Keywords: Large-Scale Land Acquisitions, Development, Property, Commons, Legal Ideology

Extended Abstract

This study examines large-scale land acquisitions, which gained significant momentum following the 2007–2008 global food crisis, as a contemporary site through which the relationship between development and law can be critically analysed. In recent decades, millions of hectares of land have changed hands under the justification of “investment,” “productivity,” and “development.” Far from being merely economic transactions, these processes constitute a global phenomenon that reveals how property relations are actively reconfigured through legal regulations pursued in the name of development. By altering existing property relations on land, large-scale land acquisitions expose not only the constitutive role of law but also the political and ideological presuppositions underpinning development-driven legal reforms. Through the lens of large-scale land acquisitions, this article explores the ideological function of private property -and, more broadly, of law- within development theory.

The central argument of the article is that development discourse marginalises common, collective, or community-based forms of land use by framing them as “inefficient,” “backward,” or “idle,” while simultaneously normalising market-based property regimes. Private property is portrayed as an essential and inherently beneficial prerequisite for economic growth and social progress. By abstracting property from its socio-historical context and treating it as a “universal good,” development discourse presents law as a technical, impartial, and universal instrument. Against this view, the article contends that property is not a fixed or natural legal category but a political institution shaped within specific power relations, producing social consequences and continuously reproduced through legal regulation. Consequently, the presumed necessary and positive relationship between private property and development is not an empirical fact but an ideological assumption that legitimises a particular political-economic order.

The first part of the article situates large-scale land acquisitions within the broader global context of development and human rights. While some approaches depict these agreements as “win-win” opportunities, particularly in regions with significant arable land potential such as Sub-Saharan Africa, critical scholarship conceptualises them as “land grabbing” or “land rushes,” emphasising relations of power, coercion, and domination rather than neutral investment. Drawing on the criteria articulated in the International Land Coalition’s 2011 Tirana Declaration, the article highlights how many land acquisitions involve human rights violations, lack free, prior, and informed consent, disregard social, economic, and environmental impacts, rely on opaque contractual arrangements, and exclude meaningful democratic participation. In this sense, land grabbing exposes a fundamental tension between development policies and human rights, demonstrating how property relations are transformed and legitimised through law in the name of development.

The second section examines the relationship between development and law through a theoretical analysis of private property. It traces shifts within development theory itself and analyses how law and property are positioned across different paradigms, including modernisation theory, neoliberal development, the right to development, and sustainable development discourse. Within modernisation theory, a market-based conception of property is treated as the normative standard, and development is envisioned as a linear, staged process. As a result, property regimes in so-called “underdeveloped” countries that do not conform to this model are labelled as “primitive” or “backward.”

Neoliberal development further entrenches this logic by presenting free markets, free trade, and strong private property rights as the formula for development. Law is reduced to a technical mechanism that provides predictability for markets and acts as an “arbitrator” through judicial oversight. Within the framework of World Bank and IMF structural adjustment programs, reforms such as privatisation, trade liberalisation, fiscal discipline, and the protection of property rights are promoted as prerequisites for development. This approach reinforces the assumption that unregistered or informal land can only be effectively managed through formal registration and commodification. However, the article demonstrates that this process has facilitated the commodification of land and opened it to market relations, often resulting in dispossession -particularly for small farmers who lack the financial resources and technical capacity required to initiate land registration.

While the right to development and the human development approach offer more inclusive frameworks that move beyond narrow growth indicators, the article argues that these approaches tend to focus on compensatory or procedural improvements rather than structurally challenging the prevailing property regime or the constitutive role of law. Similarly, although sustainable development discourse acknowledges ecological constraints, it does not abandon a growth-oriented vision of development and has therefore been widely criticised as a compromise susceptible to accusations of “greenwashing.”

The third section analyses the naturalisation of private property within development discourse through the lens of the ideology of law. It situates the centrality of property within Enlightenment thought and the modern conception of the subject by examining Locke's labour-based theory of property and the historical linkage between state legitimacy and the protection of property rights. The article then shows how economic theory -most notably through arguments such as Garrett Hardin's *Tragedy of the Commons*- has equated private property with efficiency and rational resource use while depicting commons-based arrangements as inherently problematic. Building on this analysis, the study argues that the claim of a direct and universal relationship between strong, well-defined property rights and development does not reflect historical necessity but constitutes an ideological assertion. Through its technical language and claims to neutrality and universality, law presents a particular, market-oriented form of property as natural and inevitable, systematically delegitimising alternative property regimes and obscuring their social, class-based, and ecological consequences.

The article concludes by arguing that large-scale land acquisitions -critically conceptualised as land grabs- carried out under the banner of development will continue to generate adverse social and ecological outcomes in the absence of a comprehensive paradigmatic shift. It therefore contends that the foundational assumptions of development concerning property, law, and power must be interrogated together rather than in isolation. In this context, approaches such as degrowth, *buen vivir*, and the commons, which challenge the structural limits of the dominant development paradigm, offer significant theoretical and political openings. Rather than merely mitigating harm through compensatory mechanisms, these perspectives enable a more radical rethinking of social organisation by exposing and contesting the ideological functions performed by property and law.

Giriş

2007-2008 yıllarındaki küresel gıda krizinin ardından ivme kazanan büyük ölçekli toprak temellükleri (*large-scale land acquisitions*), dünyanın farklı bölgelerinde milyonlarca hektar toprağın kalkınmanın sağlanması gerekçesiyle el değiştirmesine yol açmıştır.¹ Ancak yalnızca birer kalkınma politikası aracı olmanın ötesinde, bu temellükler kalkınma adına yürütülen hukuki düzenlemelerin mülkiyet ilişkilerini nasıl yeniden kurduğunu görünür kılan küresel bir olgu hâline gelmiştir. Bu çalışmada da toprak mülkiyetinde yaşanan bu dönüşüm, kalkınma ve hukuk arasındaki ilişki bağlamında incelenecektir. Nitekim büyük-ölçekli toprak temellükleri, bu temellüklerden etkilenen çiftçiler, yerli halklar gibi doğrudan toprağa bağımlı olarak yaşayan insanlar ve ekosistem üzerindeki sonuçları dolayısıyla, hukukun mülkiyet ilişkilerini nasıl yeniden kurduğunu ve bu kurumun hangi politik ve ideolojik varsayımlara dayandığını açığa çıkaran çok katmanlı bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir. Bu bağlamda büyük-ölçekli toprak temellükleri, kalkınmanın sağlanması adına mülkiyet ilişkilerinde dönüşüme yol açan düzenlemelerin hukuki meşruiyetini ve bu meşruiyetin hangi varsayımlar üzerine kurulduğunu da görünür kılmaktadır.

Öte yandan tek bir tip kalkınma anlayışından bahsetmek de mümkün değildir; zira "kalkınma" kavramı, tarihsel süreç içinde farklı politik, ekonomik ve hukuki yaklaşımlar ve dünya tasavvurları doğrultusunda çeşitli anlamlar kazanmıştır. Ancak tüm bu kalkınma anlayışlarında hukuka, özellikle de hukuk kuramı ve uygulamasının en önemli kavramlarından birisi olan "mülkiyet"e, merkezi bir rol atfedilmiş, özel mülkiyet haklarının hukuk tarafından açık biçimde tanımlanması ve ihlâlinin yaptırımlara bağlanarak güvence altına alınması; verimlilik, yatırım güvenliği ve ekonomik büyüme ile özdeşleştirilerek kalkınmanın ön koşulu olarak sunulmuştur. Bu yaklaşım, modernleşme kuramından neoliberal kalkınma anlayışına uzanan geniş bir kuramsal hatta, hukuku çoğu zaman tarafsız ve teknik bir araç olarak konumlandırmış; mülkiyet kurumunu ise toplumsal ve tarihsel bağlamından kopararak "evrensel bir iyi" olarak ele almıştır. Oysa mülkiyet, sabit ve doğal bir hukuki kategori olmaktan ziyade, belirli iktidar ilişkileri içinde şekillenen, aslında politik bir tercihin ürünü olan, toplumsal sonuçlar doğuran ve hukuki düzenlemeler yoluyla sürekli yeniden üretilen bir kurumdur.

Bu çalışma, kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkinin merkezine yerleştirilen özel mülkiyeti teknik, tarafsız ve doğal bir kurum olarak değil; belirli tarihsel, politik ve ekonomik tercihler doğrultusunda işleyen ideolojik bir araç olarak ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel iddiası, kalkınma söyleminin özel mülkiyeti, ekonomik büyüme ve toplumsal ilerleme için zorunlu (ve olumlu) bir önkoşul gibi sunarak piyasa temelli mülkiyet rejimlerini doğallaştırdığıdır. Bu söylem içinde özel mülkiyet, verimlilik, yatırım güvenliği ve rasyonel kaynak kullanımı ile özdeşleştirilirken; müşterek, kolektif ya da topluluk temelli mülkiyet ve toprak kullanım biçimleri ise "verimsiz", "geri kalmış" düzenlemeler olarak marjinalleştirilmektedir.

¹ 2008 yılının Mart ayından 2009 yılının Nisan ayına kadar toplamda 40 milyon hektar kadar alanın el değiştirdiği ifade edilmektedir. Bu miktar, önceki kırk yıl boyunca gözlemlenen ortalama yıllık toprak devri düzeyinin yaklaşık yirmi katına karşılık gelmektedir. Wendy Woford vd., "Governing Global Land Deals: The Role of State in the Rush for Land", *Development and Change* 44/2 (2013), 189-190. Bu konuda Toprak Matrisi Girişimi (*Land Matrix Initiative*) isimli oluşumdan da bahsetmek gerekmektedir. Toprak Matrisi Girişimi, büyük-ölçekli toprak temellükleri konusundaki veri eksikliğini giderebilmek için 2009 yılında kurulmuş ve 2012 yılında toprak temellüklerinin gerçekleştiği bölge, ne kadarlık bir alanın, hangi tür sözleşmelere konu olduğu gibi çeşitli verilerin yayınlandığı veritabanının ilk sürümü kullanıma sunulmuştur. The Land Matrix, "About" (Erişim 1 Ocak 2026). Girişim, hâfâ bildirilen toprak temellüklerini ilgili veritabanı vasıtasıyla yayınlamaktadır. Bu zamana kadar yapılmış ve tamamlanmış olan anlaşmaların sayısı ve bu anlaşmaların kapsadığı toplam alana da internet sitesi üzerinden erişilebilmektedir. The Land Matrix, "Concluded Deals Over Time Since the Year 2000" (Erişim 1 Ocak 2026).

Bu süreçte hukuk, çoğu zaman iddia edildiği gibi mevcut mülkiyet ilişkilerini yalnızca yansıtan nötr bir üstyapı kurumu olarak işlememektedir. Aksine, mülkiyeti bireysel ve piyasa merkezli bir formda kuran, bu formu hukuki güvence altına alan ve böylece belirli toplumsal ve sınıfsal çıkarları meşrulaştıran aktif bir rol üstlenmektedir. Hukukun teknik dili ve kurumsal yapısı aracılığıyla bu mülkiyet rejimi doğal ve evrensel bir düzen olarak sunulmakta ve mülkiyetin insanlar ve ekosistem üzerinde yarattığı adaletsizlik² bu örtünün altında görünmez kılınmaktadır. Bu nedenle özel mülkiyet ile kalkınma arasında kurulan zorunlu ve olumlu ilişki, tarihsel ve ampirik olarak kendiliğinden ortaya çıkan bir gerçeklik değildir; aksine bu ilişkinin belirli bir siyasal-ekonomik düzeni meşrulaştırmaya hizmet eden ideolojik bir varsayım olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede çalışmada kalkınma söyleminin farklı tarihsel uğraklarında hukuka ve mülkiyet kurumuna atfedilen roller incelenmekte; modernleşme kuramı, neoliberal kalkınma anlayışı, insani gelişme yaklaşımı, kalkınma hakkı ve sürdürülebilir kalkınma söylemi gibi başlıca kuramsal çerçeveler özel mülkiyete atfettikleri roller ekseninde tartışılmaktadır. Çalışmada hukuk ve kalkınma üzerine ortaya atılmış olan kuramlar, özellikle eleştirel hukuk çalışmaları (*critical legal studies*) tarafından ortaya atılan “hukukun ideolojisi”³ bağlamında yeniden okunmaktadır. Bu kapsamda özel mülkiyet kurumunun, hukuk aracılığıyla, evrensellik ve tarafsızlık iddiaları üzerinden nasıl doğallaştırıldığı ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde büyük ölçekli toprak temellükleri, kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkiyi görünür kılan güncel bir örnek olarak ele alınmaktadır. Kuşkusuz kalkınma söyleminin hukuku nasıl araçsallaştırdığını göstermek için suyun özelleştirilmesi, yenilenebilir enerji projeleri veya çevrenin korunmasına yönelik politikalar gibi birçok farklı örnek de incelenebilir. Bu örneklerin her biri, su ve toprak gibi doğal varlıkların hukuk aracılığıyla metalaştırılmasını görünür kılmaktadır. Bununla birlikte, büyük ölçekli toprak temellükleri, mülkiyet ilişkileri, hukuki düzenlemeler ve kalkınma söylemi arasındaki ilişkiyi tek bir zeminde ve bütünlüklü biçimde izlemeye olanak tanınması bakımından bu çalışma açısından özellikle elverişli bir örnek sunmaktadır. Toprak, ekonomik bir kaynak olmasının yanı sıra, mülkiyet rejimlerinin tarihsel olarak en yoğun biçimde tartışıldığı; müşterek, kolektif ve bireysel kullanım biçimlerinin iç içe geçtiği bir alan olarak hukukun kurucu rolünü ve kalkınma söyleminin ideolojik varsayımlarını eş zamanlı olarak görünür kılmaktadır. Aynı zamanda çalışmada, hukuk, kalkınma ve mülkiyet kurumları arasındaki ilişki teoriden vakaya doğru ilerleyen tümdengelim yöntemi yerine, güncel ve somut bir olgudan hareketle kavramsal ve kuramsal zemine doğru ilerleyen bir yöntem ile ele alınmaktadır. Bu tercih, büyük ölçekli toprak temellüklerinin, kalkınma söylemi içinde yalnızca uygulamaya yönelik bir örnek, bir vaka çalışması olarak tezahür etmemesi, bunun yanında hukuk, mülkiyet ve kalkınma arasındaki ilişkinin ideolojik işleyişini açığa çıkaran bir kalkış noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla toprak temellükleri, kapsamlı ve soyut süreçlerin, ilişkilerin ve varsayımların somut hâle geldiği bir örnek olmaktadır. Bu nedenle de bu örnek, çalışmanın tamamını yapılandıran bir başlangıç noktası olarak ele alınmıştır.

İkinci bölümde bu somut olgunun arkasındaki kuramsal zemini açığa çıkarmak amacıyla kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkinin temelleri özel mülkiyet odağında incelenmekte; farklı kalkınma yaklaşımlarının mülkiyet kurumunu nasıl konumlandığı tartışılmaktadır. Bu kapsamda, modernleşme kuramından neoliberal kalkınma anlayışına, insan hakları ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımlarına uzanan farklı kuramsal çerçeveler incelenerek, bu yaklaşımların mülkiyet kurumunu kalkınmanın nasıl bir unsuru olarak konumlandıkları tartışılmaktadır. Amaç, bu yaklaşımların mülkiyet kurumuna atfettikleri roller aracılığıyla büyük-ölçekli toprak temellükleri başta olmak üzere benzer süreçleri nasıl mümkün hâle getirdiklerini ortaya koymaktır.

Üçüncü bölümde ise ikinci bölümde ortaya konulan bu kuramsal çerçeve, özellikle de eleştirel hukuk çalışmaları tarafından ele alınan “hukuk ideolojisi” meselesi ışığında yeniden düşünülmekte ve bu

² Dünya genelinde gelir ve servet eşitsizliğinin ulaştığı boyut, güncel istatistikler aracılığıyla açık biçimde ortaya konulmaktadır. Küresel ölçekte en zengin yüzde birlik kesim, dünya üzerindeki toplam finansal varlıkların yaklaşık yüzde 43’ünü kontrol etmektedir. Özellikle 2020 yılından bu yana, kriz koşullarına rağmen, aşırı servetin hızla arttığı görülmektedir. Bu dönemde milyarderlerin toplam serveti, on yılın başına kıyasla 3,3 trilyon ABD doları artmıştır ve söz konusu artış oranı enflasyonun yaklaşık üç katına tekabül etmektedir. Servet yoğunlaşması, Küresel Kuzey ile Küresel Güney arasındaki yapısal eşitsizliklerde de belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Dünya nüfusunun yalnızca yüzde 21’i Küresel Kuzey ülkelerinde yaşamasına rağmen, bu ülkeler küresel özel servetin yaklaşık yüzde 69’una ve dünya genelindeki milyarder servetinin yüzde 74’üne sahiptir. Benzer biçimde, servet dağılımındaki eşitsizlik kadın ve erkekler arasında da kendini göstermektedir. Küresel ölçekte erkeklerin sahip olduğu servet, kadınların sahip olduğu serveti yaklaşık 105 trilyon ABD doları aşmakta olup, bu fark Amerika Birleşik Devletleri ekonomisinin toplam büyüklüğünün dört katından fazlasına karşılık gelmektedir. Oxfam International, *Inequality Inc.* (Oxford: Oxfam, 2024), 9.

³ Hukukun bir ideolojisi olduğu bir yana, hukukun kendisinin bizzat bir ideoloji olduğu düşüncesi özellikle de Eleştirel Hukuk Çalışmaları tarafından savunulmuştur. Kasım Akbaş, *Hukukun Büyübozumu* (Ankara: Notabene Yayınları, 2015), 77. Nitekim Eleştirel Hukuk Çalışmaları’na göre hukuk, çoğu zaman iddia edildiği gibi tarafsız, nesnel veya rasyonel bir normlar bütünü değildir; aksine belirli bir siyasal ve toplumsal düzeni yansıtan ve yeniden üreten ideolojik bir yapıdır. Hukukun “rasyonel” ve “nesnel” olarak kabul edilmesi, bu niteliklerin hukuka doğal olarak içkin olmasından değil, liberal ideolojinin temel varsayımlarıyla uyumlu olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede hukuk; sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyet gibi yapısal eşitsizlikleri, bireylerin serbest iradeleriyle yaptıkları rasyonel tercihlerinin kaçınılmaz sonuçları olarak sunmakta, böylece bu eşitsizlikleri görünmez kılmakta ve meşrulaştırmaktadır. Eleştirel Hukuk Çalışmaları’na göre hukuk doktrini, hukuki kurumlar ve hukuki söylem, hem hukuk uygulayıcılarını hem de sıradan bireyleri mevcut hukuki ve toplumsal düzenin kaçınılmaz ve temelde adil olduğuna ikna eden ideolojik mekanizmalar bütünü olarak işlemekte; bu yönüyle hukuk, mevcut iktidar ilişkilerinin sürdürülmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Gary Minda, *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century’s End* (New York ve Londra: New York University Press, 1995), 110-111.

bağlamda özel mülkiyet kurumunun ideolojik rolü değerlendirilmektedir. Nitekim özellikle eleştirel hukuk çalışmaları ve hukuk ideolojisi perspektifinden bakıldığında, özel mülkiyet ile kalkınma arasında zorunlu bir ilişki bulunduğu iddiasının tarihsel bir gerçeklikten ziyade ideolojik bir inşa olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla tikelden tümele anlatının son uğrağı olarak son bölümde, kalkınma söyleminin hukuku ve özel mülkiyeti teknik, tarafsız ve evrensel araçlar olarak sunmasının ardındaki tarihsel, felsefi ve ideolojik zemin ortaya konulacaktır.

I. Arka Plan: Büyük Ölçekli Toprak Temellükleri veya Toprak Gaspları

2007-2008 yıllarında yaşanan küresel gıda krizinin ardından, özellikle uluslararası şirketler ve bazı devletler, gelecekteki gıda ve enerji güvenliğini sağlayabilmek amacıyla “boş, atıl, verimsiz” olarak adlandırılan⁴ topraklara yönelmiştir. Bu topraklar yatırımcılar tarafından satın alınmış veya uzun vadeli kiralama sözleşmelerine konu edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte, başta Sahra Altı Afrika olmak üzere, ekonomik olarak az gelişmiş ancak geniş ekilebilir arazi potansiyeline sahip bölgelerde büyük ölçekli toprak temellükleri (*large-scale land acquisitions*) olarak da adlandırılan anlaşmalar yapılmaya başlanmıştır.⁵ Toprağın küresel ölçekte yeniden paylaşımı/dağıtımı (*global redistribution of land*)⁶ olarak ele alınabilecek bu eğilim, hızla artan kapsamı nedeniyle kısa sürede uluslararası literatürde de yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır.

Bu bağlamda toprağa yatırım yapılması, yeni iş imkânlarının ortaya çıkması, tarımsal üretimin artışı ve kırsal yoksulluğun azaltılması açısından önemli görülmektedir.⁷ Bu çerçevede, ekilebilir topraklar bakımından zengin ancak sermaye bakımından yoksun ülkeler ile sermaye bakımından güçlü fakat ekilebilir topraklar açısından sınırlı ülkeler arasındaki ilişki, büyük ölçekli toprak temellüklerinin her iki taraf için de bir “kazan-kazan” (*win-win*) durumu yarattığı iddiasıyla meşrulaştırılmaktadır.⁸ Nitekim gelişmiş ülkelerin kaynak ihtiyacı bulunurken, kaynak bakımından bol olan ancak bu kaynakları işleyebilecek ekonomik ve endüstriyel kapasitesi bulunmayan ülkelerin ise altyapının geliştirilmesine, istihdama, ekonomik büyümeye ihtiyacı olabilmektedir. Bu bakımdan bu cephede yer alan görüşler, toprak anlaşmaları birtakım yatırım ilkelerine uyularak yapıldığında, bunların az gelişmiş ülkeler bakımından birer kalkınma fırsatı olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.⁹

Ne var ki, bu sürecin yalnızca ekonomik potansiyeli üzerinden değerlendirilmesi, insan hakları¹⁰ ve

⁴ Bu topraklar her ne kadar atıl veya boş olarak anılsa da bu söyleme ortaklaşa kullanılan, küçük ölçekli tarım yapılan topraklar da dahildir. Örneğin Liz Alden Wily, yeryüzü topraklarının yalnızca %11'inin ekili olduğunu, daha büyük bir kısmın ormanlar, meralar ve diğer tarım dışı topraklardan oluştuğunu hatırlatmaktadır. Bu alanlar, binlerce topluluğun müşterek normlara dayalı olarak mülkiyet, erişim ve kullanım haklarını sürdürdüğü yaşam kaynaklarıdır. Öte yandan hukuken tapulu olmayan; ancak uzun süredir topluluklar tarafından fiilen kullanılan topraklar, bu çalışmada sözü edilen büyük ölçekli toprak temellüklerinden etkilenme bakımından oldukça kırılgan bir alanı oluşturmaktadır. Liz Alden Wily, “The Law and Land Grabbing: Friend or Foe?”, *Law and Development Review* 7/2 (2014), 213.

⁵ Saturnino M. Borrás Jr. vd., “Towards a Better Understanding of Global Land Grabbing: An Editorial Introduction”, *The Journal of Peasant Studies* 38/2 (2011), 209.

⁶ Gabriele Wadlig, “The International Law of Land (Grabbing): Human Rights and Development in the Context of Racial Capitalism”, *Chicago Journal of International Law*, 25/2 (2025), 498. Bu meselenin küresel ölçekte toprakların yeniden paylaşımı olarak adlandırılmasının kökeni bu uygulamaların kolonyal (sömürgeci) temellerine dayanmasıdır. Nitekim her ne kadar bu çalışmada 2007/2008 gıda krizinin ardından hız kazanan uygulamalar ele alınsa da aslında bu başlı başına yeni bir olgu olmayıp benzer mülksüzleştirme ve arazi edinimi pratiklerine özellikle kolonyal dönemde, emperyal genişlemenin temel araçlarından biri olarak sıkça rastlanmıştır. Onur Ulas Ince, “Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention”, *Rural Sociology*, 79/1 (2014), 104-131. Bu nedenle literatürde çok sayıda yazar bu gaspların da aslında kolonyal uygulamaları yansıttığını belirtmektedir. Alan Broughton, “Land Grabbing: A New Colonialism”, *LINKS: International Journal of Socialist Renewal*, 2012 (Erişim 31 Aralık 2025); Christopher Zambakari, “Land Grab and Institutional Legacy of Colonialism”, *Consilience* 18 (2017), 193-204; Ince, “Primitive Accumulation”, 105; Alden Wily, “The Law and Land Grabbing: Friend or Foe?”, 208. Beth Robertson ve Per Pinstrup-Andersen ise toprak gasplarının doğası gereği sömürgeci olarak adlandırılmayacağını, her anlaşmanın kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini; ancak bu anlaşmaların ciddi zararlara da yol açabileceğini, bu nedenle her anlaşmanın paydaşlara danışılarak, şeffaf bir süreçten geçilerek hazırlanması gerektiğini ifade etmektedir. Beth Robertson – Per Pinstrup-Andersen, “Global Land Acquisition: Neo-Colonialism or Development Opportunity?”, *Food Security* 2 (2010), 271-283. Günümüzde gerçekleşen toprak temellüklerinin kolonyal dönemde gerçekleşenlerden farkı bugünkülerin hukuki yollarla gerçekleşmesinin yanında dünyanın çoğunun resmi olarak egemen ulus devletler hâlinde örgütlendiği bir bağlamda olmasıdır. Saskia Sassen, “Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory”, *Globalizations* 10/1 (2013), 27.

⁷ Andreas Neef, “Law and Development Implications of Transnational Land Acquisitions: Introduction”, *The Law and Development Review* 7/2 (2014), 194.

⁸ World Bank, *World Development Report 2008: Agriculture for Development* (Washington DC: The World Bank, 2008), ix; Elisa Da Vià, “The Politics of “Win-Win” Narratives: Land Grabs as Development Opportunity?” International Conference on Global Land Grabbing, University of Sussex, Birleşik Krallık (2011), 5. Yatırımcıların, özellikle iki ana nedenden dolayı Afrika ülkelerine ilgi duyduğu belirtilmektedir: Birincisi, bu bölgelerde ortaklaşa kullanıldığı için ekilmemiş veya atıl olduğu düşünülen ve nispeten ucuza satın alınabilen geniş toprakların mevcudiyeti; ikincisi ise kırılgan veya zayıf yönetim sistemlerinin varlığıdır. Evadné Grant – Onita Das, “Land Grabbing, Sustainable Development and Human Rights”, *Transnational Environmental Law* 4/2 (2015), 292; Klaus Deininger – Derek Byerlee, *Rising Global Interest in Farmland: Can It Yield Sustainable and Equitable Benefit?* (Washington: World Bank, 2011), 78-79.

⁹ Joachim von Braun – Ruth Meinzen-Dick, “Land Grabbing by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities” *International Food Policy Research Institute Policy Brief* 13 (2009), 1.

¹⁰ Gerçekleştirilen bu anlaşmaların özellikle de yerli halklar, kırılgan gruplar, yoksullar başta olmak üzere insanların geçim kaynakları üzerinde olumsuz etkileri olmuş; hatta yerinden edilme gibi sonuçlar da doğurmuştur. Özellikle birçok Afrika ülkesinde, toprak mülkiyeti ve bu mülkiyetin kullanımına ilişkin kurallar topluluk temelli geleneksel kurallar ile düzenlenmektedir. Dolayısıyla yerel topluluklar çoğunlukla yürürlükteki hukuk sistemi tarafından tanınmış şekilde toprağın mülkiyetine ve kullanımına ilişkin haklara sahip değildir. Bu durum, yürürlükteki hukuk sistemi üzerinden hükümetle doğrudan müzakere edebilen yatırımcılara karşı çiftçilerin mülkiyet haklarını büyük ölçüde korumasız bırakmaktadır. Grant – Das, “Land Grabbing”, 298; Liz Alden Wily, “From State to People’s Law: Assessing Learning-By-Doing as a Basis of New Land Law”, *Fair Land Governance. How to Legalise Land Rights for Rural Development*, ed. Jan Michiel Otto – André Hoekema (Leiden University Press, 2012), 85; Neef, “Law and Development Implications of Transnational Land Acquisitions”, 197.

ekolojik sürdürülebilirlik¹¹ gibi temel unsurların göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu nedenle bu temellüklere daha eleştirel bir şekilde yaklaşan görüşler de bulunmaktadır. Bu yazarlar, söz konusu anlaşmaları tarafsız birer yatırım olarak görmemekte, bu nedenle bu kavramı temellük gibi nötr bir kavramla değil; arkasındaki iktidar, baskı ve tahakküm ilişkilerini de yansıtacak şekilde “toprak gaspı” (*land grabbing*)¹² ya da “toprak kapma yarışı” (*land rush*)¹³ şeklinde tanımlamaktadır. Hatta küresel bir sivil toplum kuruluşu olan Uluslararası Toprak Koalisyonu (*International Land Coalition*) 2011 yılında imzalanan Tirana Bildirgesi ile aşağıdaki özelliklerden birini veya birkaçını taşıyan büyük-ölçekli toprak temellüklerinin “toprak gaspı” sayılacağını belirtmiştir:

“(i) İnsan haklarını, özellikle de kadınların eşit haklarını ihlal eden; (ii) [İlgili anlaşmadan] etkilenen, toprağı kullanan kişilerin Özgür, Önceden ve Bilgilendirilmiş Rızasına (*Free Prior and Informed Consent*)¹⁴ dayanmayan; (iii) kapsamlı bir değerlendirmeye dayanmayan veya toplumsal cinsiyetlendirilmiş (*gendered*) etkiler de dahil olmak üzere sosyal, ekonomik ve çevresel etkileri göz ardı eden; (iv) faaliyetler, istihdam ve fayda paylaşımına ilişkin açık ve bağlayıcı taahhütler içeren şeffaf sözleşmelere dayanmayan ve; (v) etkili demokratik planlama, bağımsız gözetim ve anlamlı katılıma dayanmayan.”¹⁵

Dolayısıyla toprak gaspları insan hakları, hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkinin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Günümüzde kalkınmanın kendisi başlı başına bir insan hakkı olarak nitelendirilmektedirken toprak gaspları tam olarak bu ikisi arasındaki gerilimi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Öte yandan bu çalışmada asıl sorgulanacak olan ise kalkınmanın gerçekleştirilmesinde hukuk kurallarının ve özellikle de mülkiyet kurumunun rolüdür. Nitekim özel mülkiyetin kaynakların daha verimli kullanılmasını sağladığı, uzun vadeli yatırım yapmayı teşvik ettiği ve bu şekilde ekonomik büyümeyi kolaylaştırdığı yönündeki varsayım, tarımda özel mülkiyetin teşvik edilmesine yönelik politikalarda bir artışa yol açmıştır. Bu varsayım doğrultusunda geleneksel olarak kolektif biçimlerde kullanılan müşterek topraklar özel mülkiyet rejimine dâhil edilmeye başlanmıştır. Topluluk temelli toprak kullanım biçimleri, “verimsiz” ya da “geri kalmış” olarak tanımlanarak devletlerin veya özel yatırımcıların bu toprakları “boş” veya “atıl” olarak yeniden tanımlamasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Dünya Bankası, 1970’lerden itibaren kalkınma politikalarında özel mülkiyeti merkezileştirmiş ve geleneksel/topluluk temelli toprak kullanım biçimlerini “düşük verimlilik” ile özdeşleştirmiştir.¹⁶ Banka 2003 raporunda müştereklerin yoksullar açısından önemini kabul etse ve “mülkiyet haklarının güçlendirilmesi”nden, “toprak haklarının güçlendirilmesi”ne¹⁷ doğru bir söylem değişikliği olsa da toprak haklarının bireyselleştirilmesinin ve kayıt altına alınmasının birçok durumda hâlâ en verimli yöntem olduğunu savunmaktadır.¹⁸

Toprak, bu kurumlar tarafından bir barınak veya geçim kaynağı sağlamanın ötesinde, “yatırım yapmak, servet biriktirmek ve bunu nesiller arasında aktarmak için ana araç” olarak ele alınmıştır.¹⁹ Bu kurum ve kuruluşlar özellikle de 1970’li yıllardan itibaren geliştirilen ve ekonomik krizlerle karşı karşıya kalan ülkelerde ekonomik istikrarın tesis edilmesi ve kalkınmanın teşvik edilmesi amacıyla uygulanan “yapısal uyum programları” (*structural adjustment programs*) kapsamında hükümet harcamalarının kısılması, sıkı para politikalarının uygulanması, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, ticaretin serbestleştirilmesi gibi politikaları teşvik etmiştir. Bu politikaların uygulanması koşuluna bağlı olarak

¹¹ Satın alınan veya kiralanılan topraklar üzerinde gerçekleştirilen büyük ölçekli endüstriyel tarım uygulamaları, toprak verimliliğinin bozulmasına, su kaynaklarının kirlenmesine, biyolojik çeşitliliğin kaybına ve sulak alanların kurumasına yol açabilmektedir. Ekosistem üzerinde meydana gelen bu tahribat, çiftçileri ve çobanları kendi topraklarını terk etmeye zorlamakta, bazıları şehirlere taşınırken diğerleri tarıma devam etmek için ormanları veya turba topraklarını temizlemekte ve böylece çevre tahribatı döngüsünü sürdürmektedir. Grant - Das, “Land Grabbing”, 296-297. Öte yandan çevresel nedenlerle büyük-ölçekli toprak temellüklerinin gerçekleştirilmesi de oldukça yaygın bir durumdur. Hatta bu mesele literatürde “yeşil gasp” (*green grabbing*) olarak adlandırılmaktadır. Fairhead, Leach ve Scoones tarafından 2012 yılında yayınlanan bir makalede bu kavram, “çevresel amaçlar için toprağı ve kaynaklara el koyulması (daha önce kamuya, özel sektöre ya da herhangi bir mülkiyet rejimine bağlı olmayan kaynaklar üzerindeki mülkiyetin, kullanım haklarının ve kontrolün yerel toplulukların elinden alınarak daha güçlü aktörlere devredilmesi)” olarak tanımlanmıştır. James Fairhead vd., “Green Grabbing: A New Appropriation of Nature?”, *Journal of Peasant Studies* 39/2 (2012), 238.

¹² Borras Jr. vd., “Towards a Better Understanding of Global Land Grabbing”, 209-216; Olivier De Schutter, “How Not to Think of Land-Grabbing: Three Critiques of Large-Scale Investments in Farmland”, *Journal of Peasant Studies* 38/2 (2011), 249-279.

¹³ Saturnino M. Borras Jr. - Jennifer C. Franco, “Land Rush”, *The Journal of Peasant Studies* 52/7 (2025), 1666-1681; Ward Anseeuw - Tim Bending, *Land Rights and the Rush for Land: Findings of the Global Commercial Pressures on Land Research Project* (ILC, 2012); Kate Geary, “Our Land, Our Lives”: *Time out on the Global Land Rush* (Oxfam International, 2012).

¹⁴ Bu terim, ilgili projeden etkilenebilecek kişilere bilgi vererek onların sürecin bir parçası hâlinde gelmesine izin verme ve sürece dahil etme anlamına gelmektedir. Bu da toprağı yönelik yatırım ve kalkınma projelerinde şeffaflığın teşvik edilmesini sağlamaktadır. Katelyn Baker Smith - Szocs Boruss Miklos Attila, *What is Land Grabbing?: A Critical Review of Existing Literature* (Eco Ruralis, 2016), 3.

¹⁵ International Land Coalition (ILC), “Tirana Declaration”, 2011 (Erişim 4 Aralık 2025).

¹⁶ World Bank, *Land Reform (Sector Policy Paper)*, (World Bank, 1975), 16-17. Samuel Cogolati, *International Law to Save the Commons: The International Legal Protection of the Commons in Development* (Leuven: KU Leuven, Doktora Tezi, 2020), 91.

¹⁷ Klaus Deininger, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction* (Washington: World Bank & Oxford University Press: 2003), 66.

¹⁸ Deininger, *Land Policies*, 74.

¹⁹ World Bank, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*. A World Bank Policy Research Report (World Bank, 2003), xix-xx.

bu kurumlar, ilgili ülkeye kredi vermektedir.²⁰ Yukarıda sözü edilen görüşle paralel olarak, yapısal uyum programları kapsamında özelleştirme politikalarının kalkınmayı sağlayacağına yönelik bir varsayım ile hareket edilmektedir. Hatta özellikle de gelişmekte olan ülkelerde özel mülkiyete tabi olmayan, tapusuz arazilerin özel mülkiyete dönüştürülmesini ve piyasaya sunulmasını teşvik etmiştir.²¹ Özel mülkiyet haklarının tesisi, hem toprağın mülkiyetine sahip olanların ekonomik verimliliği artırma konusunda bir gerekçelerinin, teşviklerinin olmasına yol açacak hem de toprağın ipotek şeklinde teminatlara konu olmasına ve toprağın sahiplerinin bu yolla borç altına girebilmelerine olanak tanıyacaktır.²²

Bireyselleştirilmiş, kayıt altına alınmış ve böylelikle yürürlükteki hukuk sistemi tarafından korunan özel mülkiyet hakları, yatırım çekmenin, ekonomik büyümenin ve dolayısıyla kalkınmanın ön koşulu olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşım, resmi olarak bir tapuya sahip olmayan milyonlarca insanın toprağa erişim hakkını hukuki olarak güvencesiz hâle getirmiş²³, müştereklerin korunmasız bırakılarak piyasa mekanizmalarına açılmasına neden olmuştur. Aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinde yaşanan bu dönüşüm, toplulukların yaşam biçimlerini, sosyal ilişkilerini ve doğayla kurdukları bağları da köklü biçimde dönüştürmüştür.

Özetlemek gerekirse, uluslararası kurum ve kuruluşlar tarafından kalkınma ve özel mülkiyet arasında olumlu bir bağ kurulduğu, az gelişmiş ülkelerde yaşanan yoksulluğun nedeninin kayıt altına alınmamış mülkiyet biçimleriyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Her ne kadar bu yönde tesis edilen politikalar bugüne kadar az gelişmiş ülkelerin kalkınma seviyelerinde ciddi bir değişime yol açmamış olsa da özel mülkiyet ve kalkınma arasında olumlu bir ilişki bulunduğuna yönelik düşünce felsefi anlamda kendisine birçok taraftar bulmuştur. Bu başlık altında ele alınmış olan toprak gaspları, kalkınmanın gerçekleştirilmesi adına hukukun mülkiyet ilişkilerini nasıl yeniden kurduğunu somut biçimde ortaya koymaktadır. Bir sonraki bölümde, bu dönüşümü mümkün kılan kalkınma söyleminin kuramsal temelleri incelenecektir.

II. Kalkınma ve Hukuk Arasındaki İlişkinin Kuramsal Temelleri: Özel Mülkiyet Temelinde Bir İnceleme

“Kalkınma”, ne anlama geldiği, nasıl ölçüleceği, hedefinin ne olduğu konusunda tartışmalar olan; çok boyutlu, “doğası gereği farklı ideolojileri içeren ve farklı sonuçlara yol açabilen, politik”²⁴ bir kavramdır. Hatta Dirlik, günümüzde yoksulluğa mahkûm olmamak için kalkınmanın tek alternatif olarak sunularak fetişleştirildiğini ve böylelikle kalkınmacılığın bir ideoloji hâline geldiğini ifade etmektedir.²⁵

²⁰ Paul Clements, “Multilateral Development Banks and the International Money Bank”, *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*, ed. John Linarelli (Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2013), 128; Nazım Sinan Odabaşı, *Kuzey-Güney Çelişkileri ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Gelişme Hakkı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2022), 129-131.

²¹ Cogolati, *International Law to Save the Commons*, 91.

²² Dünya Bankası’nın 1989 tarihli bir raporunda şu ifadeler yer almaktadır: “Mülkiyet haklarının -belirli kaynaklar üzerinde münhasır kullanımı ve kontrol haklarının- yasal olarak tanınması, sahiplere kaynakları verimli kullanma teşviki verir. Başkalarını topraklarından dışlama hakkı olmadan, çiftçilerin toprağı sürme, ekme, yabancı otları temizleme ve hasat etme konusunda bir teşviki olmaz. Arazi mülkiyeti olmadan, sulama veya diğer iyileştirmelere yatırım yapmak için hiçbir teşvikleri olmaz. Mülkiyet hakları devredilebilir hâle getirilerek verimliliğe daha fazla hizmet edilebilir.” World Bank, *World Development Report* (New York: OUP, 1989), 86. Yine aynı raporda mülkiyet haklarının temlik edilebiliyor olmasının yeni teşvikler yaratarak doğrudan, finansal aracılığı mümkün kılarak ise dolaylı olarak ekonomik verimliliği teşvik edeceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda toprak aynı zamanda en iyi teminat biçimlerinden birisi olarak görülmektedir. World Bank, *World Development Report*, 87.

²³ Toprak gasplarının yerel toplulukların toprak hakları (toprağı erişim, kullanım, mülkiyet, mahsullerden yararlanma gibi) üzerindeki etkilerine yönelik birçok saha araştırması bulunmaktadır. Örneğin Arjantin’de yapılan bir araştırmada toprak gasplarının yerli halk üzerinde yerlerinden edilme, mülksüzleştirilme, geçim kaynaklarından yoksun kalma gibi sonuçları olduğu ortaya konmuştur. Özellikle yerli halkların toprağı gayri resmi olarak kullandıkları; ancak ilgili toprağın tapusunu almak için yeterli mali gücün ve teknik bilgiden yoksun oldukları, dolayısıyla toprağın yabancı şirketler tarafından satın alınmasının aslında hâlihazırda uzun zamandır toprağı kullanan kişilerin haklarını ihlal ettiği belirtilmektedir. Nienke Busscher vd., “Environmental Justice Implications of Land Grabbing for Industrial Agriculture and Forestry in Argentina”, *Journal of Environmental Planning and Management* 63/3 (2020), 512-513. Bu bağlamda bölgede gerçekleştirilen toprak gaspları, hâlihazırda mevcut olan sosyal ve çevresel adaletsizliği derinleştirmiştir. Busscher vd., “Environmental Justice Implications”, 516-517. Kolombiya’da da benzer biçimde, küresel emtia patlaması ve silahlı çatışmaların etkisiyle özellikle Altillanura bölgesindeki *baldíos* olarak tanımlanan sahihsiz kamu arazileri şirketler tarafından fiilen ele geçirilmiştir. İç çatışmalarla iç içe geçen neoliberal reformlar, tarımsal üretimin birkaç ihracata yönelik üründe yoğunlaşmasına, ulusal gıda egemenliğinin zayıflamasına ve yerli ile köylü toplulukların zorla yerinden edilmesine yol açmıştır. Devletin bu sürece yanıtı, yeniden dağıtıcı politikalar geliştirmekten ziyade mülkiyetin resmileştirilmesi ve yatırım güvenliğinin sağlanması yönünde olmuştur. Bu doğrultuda kabul edilen ZIDRES rejimi, altyapısı zayıf ve düşük nüfuslu kırsal alanlarda şirketlerin *baldíos* arazilerini kira ve imtiyaz yoluyla kullanabilmelerine imkân tanıyarak toprak gaspını hukuki bir çerçeveye oturtmuştur. Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma ve çevresel koruma söylemleri altında yürütülen ekoturizm, biyolojik çeşitlilik ve iklim projeleri, tarihsel toprak yoğunlaşma dinamiklerini yeniden üretmiş; son otuz yılda doğa adına genişleyen kapitalist sınır, ülkedeki toprak erişimi ve denetimindeki eşitsizlikleri derinleştirmiştir. Bu süreçler, yalnızca kırsal toplulukların mülksüzleştirilmesiyle sınırlı kalmamış, yaşamın yeniden üretimi için hayatı öneme sahip toplumsal ve ekolojik pratikleri de zayıflatmıştır. Lorenza Arango vd., “Land Grabbing, Land Dispossession, Land Rush: What Can We Learn From Colombia?”, *The Journal of Peasant Studies* 52, no. 7 (2025), 1632-1665. Mozambik, Etiyopya ve Myanmar özelinde gerçekleştirilmiş olan ve yine gerçekleştirilen toprak gasplarının yerli halk üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya koyan yakın tarihli araştırmalar için bkz. Natacha Bruna vd., “Failed Land Deals and the Invisibilization of Land Grabbing in Mozambique”, *Globalizations* (2025), 1617-1634; Moges Belay, “The Spectacular Land Rush and Its Consequences in Ethiopia”, *Globalizations* (2025), 1582-1598; Doi Ra, “Global Land Rush and Local Resistance: Political Struggles in ‘Failed’ Land Deals”, *Globalizations* (2025), 1599-1616.

²⁴ Bkz. Cogolati, *International Law to Save the Commons*, 81.

²⁵ Arif Dirlik, “Developmentalism: A Critique”, *interventions* 16/1 (2014), 30-31.

Uzun yıllar boyunca bir ülkenin kalkınmış sayılmasının hangi kriterlere göre değerlendirileceği meselesi tartışma konusu olmuştur. Önceleri sadece milli gelir, kalkınmanın ölçülebilmesi için bir kriter olarak ele alınırken 1980'li yıllardan itibaren "insani gelişme"²⁶ endeksi" olarak adlandırılan ve ülkelerin gelişmişliklerini sağlık, bilgi ve gelir alanlarında ölçen yeni kalkınma yaklaşımları gündeme gelmiştir.²⁷ Kalkınmanın nasıl ölçüleceği gibi kalkınmanın nasıl gerçekleştirileceği de bir başka sorun alanı olmuştur. Bu konuda farklı kuramlar ortaya atılmıştır. Bu kuramların bir kısmı hukuk ve kalkınma arasındaki ilişkiye de değinmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarının sağlanması için hukuk sisteminde yapılması gereken çeşitli reformlar önermiştir.

Hukuk ve kalkınma arasındaki ilişki, II. Dünya Savaşı'nın ardından dekolonizasyon döneminin de etkisiyle, hukukçular tarafından ele alınmaya başlanmıştır. Bu süreçte kalkınmanın sağlanması yoksullukla ve şiddetle mücadele etmek, insanlar için daha iyi yaşam koşulları sağlamak ve refahı teşvik etmek için bir hedef olarak görülmüştür.²⁸ Özellikle de bu dönemde "modernleşme kuramı (*modernization theory*)"nin de etkisiyle, ekonomik ve sosyal ilerlemelerinin sağlanması için Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere, Batılı (veya Batılılaşmış) ve gelişmiş devletlerin hukuk sistemlerinin Üçüncü Dünya ülkelerine nakledilmesine yönelik çabalar meydana gelmiştir.²⁹ Her ne kadar uzun soluklu olmasa da 1960'lı yıllarda ABD'de ortaya çıkan "Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları (*Law and Development Studies*)" bu ilginin en önemli ürünlerinden bir tanesidir. Modernleşme kuramının beklenen kalkınmayı sağlayamaması ve özellikle de etnosantrik yaklaşımıyla eleştirilere uğraması sonucunda etkisini kaybetmesi, dönemde hâkim olan ekonomik modelin de etkisiyle neoliberal bir kalkınma anlayışının gündeme gelmesine yol açmıştır. Hâkim kalkınma anlayışı, tarih içinde çeşitli değişimlere uğramış olup günümüzde "insani gelişme anlayışı" ve "sürdürülebilir kalkınma" kuramları etrafında şekillenmektedir.³⁰

Kalkınmaya farklı yaklaşımlar, bu konuda ortaya atılan farklı kuramlar içinde hukuk da farklı roller üstlenmiştir. Kiminde hukuk, kalkınmayı sağlayacak temel bir amaç görevi görürken kimi kuramlar hukuka daha ikincil bir rol atfederek ona bir araç olarak yaklaşmışlardır. Öte yandan bu kalkınma kuramlarının her birinde özel mülkiyete kalkınmanın sağlanması için zorunlu bir rol atfedilmiştir. Bu nedenle de çeşitli kalkınma kuramlarının temel iddialarını kısaca açıklamak, özel mülkiyetin ve hukukun bu kuramlar içinde nasıl bir rol üstlendiğini tartışmak gerekmektedir.

A. Modernleşme kuramı ve "Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları"

Modernleşme kuramı, 1950 ve 1960'lı yıllarda³¹ kalkınma yaklaşımına hâkim olan yaklaşımlardan bir tanesidir. Modernleşme kuramının temel iddiası, kalkınmanın çeşitli aşamalardan oluştuğu ve bu aşamaların sonunda ABD başta olmak üzere gelişmiş Batılı ülkelerin seviyesine ulaşılabilmesidir. Başka bir deyişle kalkınma, doğrusal bir süreç olarak tasavvur edilmekte ve belirli koşulların sağlanması hâlinde ülkeler bir sonraki aşamaya geçebilmektedir. Dolayısıyla, az gelişmiş ülkelerin bugün gelişmiş olan ülkelerin geçtiği aşamalardan geçerek onların bulunduğu seviyeye ulaşması gerektiği öne sürülmektedir.³² Modernleşme kuramına göre, kalkınmanın standardı, piyasa temelli mülkiyet ve

²⁶ Literatürde "gelişme" ve "kalkınma" kelimeleri birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde insan hakları alanında da "gelişme hakkı" ve "kalkınma hakkı" birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. "*Human Development Index*", Türkçe'ye "*İnsani Gelişme Endeksi*" olarak çevrilirken "*Sustainable Development Goals*" için "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" çevirisine sıklıkla rastlanmaktadır. Odabaşı, kelimenin eski Fransızcadaki "*desvoluper*" kelimesine karşılık geldiğini, bunun da "açma, açığa çıkarma" anlamında olduğunu belirtmiştir. Odabaşı, insan hakları alanında bir çalışma yürüttüğü için "var olan bir şeyin kapasitesinin genişlemesi, açığa çıkması" anlamında "gelişme" terimini çalışmada tercih ettiğini belirtmiştir. Odabaşı, *Gelişme Hakkı*, 8-9. Her iki kelimenin de aynı olguya işaret ettiği göz önünde bulundurularak bu çalışmada özellikle de "Sürdürülebilir Kalkınma", "kalkınma hakkı" gibi kullanımların yaygınlığı ve yerleşmişliği nedeniyle "insani gelişme endeksi" kullanımı haricinde "kalkınma" kelimesi tercih edilmiştir.

²⁷ Günümüzde ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini değerlendirmek için Birleşmiş Milletler tarafından başyurulan temel göstergelerden biri İnsani Gelişme Endeksi'dir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı bünyesinde Amartya Sen ve Mahbub ul Haq'ın katkılarıyla geliştirilen bu endeks, kalkınmayı yalnızca kişi başına gelir ya da ekonomik büyüme oranları üzerinden ölçen geleneksel yaklaşımların sınırlılıklarına bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. İnsani Gelişme Endeksi, ekonomik göstergelerin ötesine geçerek, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini daha geniş bir refah ve yaşam kalitesi çerçevesi içinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

²⁸ Cogolati, "International Law to Save the Commons", 81.

²⁹ Yong-Shik Lee, *Law and Development: Theory and Practice* (Londra ve New York: Routledge, 2022), 20.

³⁰ Sam Adelman - Abdul Paliwala, "Introduction", *The Limits of Law and Development: Neoliberalism, Governance and Social Justice*, ed. Sam Adelman - Abdul Paliwala (Abingdon: Routledge, 2021), 2. Furkan Kararmaz da kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkiyi üç farklı dönemde incelemektedir: 1950'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan "modernleşme dönemi", modernleşme döneminin hukuk reformunun başarısızlığına uğramasının ve neoliberalizmin yükselmesinin ardından gelişen kalkınma yaklaşımı için "piyasalaşma dönemi" ve 2000'li yıllarda ortaya çıkan, önceki kalkınma yaklaşımlarına etik ve insan hakları perspektifiyle yaklaşan "piyasa-sonrası dönem". Furkan Kararmaz, "Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem: Modernleşme, Piyasalaşma ve Piyasa-Sonrası", *İstanbul Hukuk Mecmuası* 83/2 (2025), 729-730. Bu çalışmada da benzer bir sıralama izlenecek olmakla birlikte özel mülkiyet kurumunu farklı bir açıdan tartışmaya açması ve daha geniş bir kalkınma anlayışına vurgu yapması açısından "Sürdürülebilir Kalkınma" anlayışı farklı bir başlık altında incelenecektir.

³¹ Bu akımın ideolojik kökenlerinin 1898 ABD-İspanya Savaşı'na kadar geri götürülebileceği söylenmektedir. Savaş sonrasında sömürgelere ABD hukukunun ve kurumlarının aktarılması için çalışmalar başlatılmıştır. Kararmaz, "Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem", 731.

³² Fikret Senses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş* (İstanbul: İletişim, 2017), 107; Yong-Shik Lee, "General Theory of Law and Development", *Cornell International Law Journal* 50 (2017), 421; David Kennedy, "The 'Rule of Law', Political Choices and Development Common Sense", *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*, ed. David M. Trubek - Alvaro Santos (Cambridge University Press, 2006), 98.

sanayileşmiş tarımsal üretime sahip olan Batılı ülkelerin standardıdır.³³ Bu kurama göre, az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmesi için Batı'nın serbest piyasa ekonomisine dayalı kapitalist sistemini, liberal demokratik kurumlarını ve hukukun üstünlüğü (*rule of law*) ilkesini benimsemeleri gerekmektedir.³⁴ Dolayısıyla bu kuram; anayasal, yasal ve diğer mevzuat düzeyinde reform çağrısında bulunmaktadır. Bunun yanında modernleşmenin ancak üniversitelerde eğitim yoluyla gerçekleştirilebileceğine inanılmış ve hukuk eğitimi üzerinde bir reforma büyük önem verilmiştir.³⁵

Modernleşme kuramı, bu yıllarda hukuk akademisini de büyük ölçüde etkilemiştir. 1960'lı yıllar, "Kalkınma On Yılı"³⁶ olarak adlandırılan bir dönemde, Amerika Birleşik Devletleri'nin Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik ikili yardımlarında bir artışa sahne olmuştur. Bu dönemde, kalkınmayı teşvik etmek amacıyla faaliyet gösteren vakıflar ve ajanslar, kalkınma projelerinin planlanmasında rehberlik sağlamak üzere akademisyenlerle iş birliği yapmaya başlamışlardır.³⁷ Akademisyenler, bu süreçte Üçüncü Dünya ülkelerinin karşılaştıkları sorunlar, "kalkınma" kavramı ve hukuk arasındaki ilişki üzerine çalışmalara yoğunlaşmışlardır. Bu da "Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları" adı verilen bir disiplinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.³⁸

Dönemin çalışmalarında kalkınma, olumlu bir bakış açısıyla ele alınmış ve sadece insanların refahını artırmanın ötesinde eşitlik, özgürlük ve topluma tam katılımı sağlayacak bir yol olarak değerlendirilmiştir. Kalkınmanın sağlanabilmesi için hukuk yoluyla gerçekleştirilebilecek bir dizi gereklilikten bahsedilmiştir. Bu gereklilikler arasında insanların kanun önünde eşitliği, hükümetlerin keyfi eylemlerinin engellenmesi, tarafsız bir yönetim yapısının varlığı ve bireylerin özgürlük alanlarının genişlemesi yer almaktadır. Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları, özel piyasaların büyümeyi sağlayamayacak kadar zayıf olduğu, devletin ekonomide hâkim bir rol oynaması, hukukun devletin yetkilerini güçlendirmesi gerektiğini savunmuştur.³⁹ Bunların gerçekleştirilebilmesi için hukuk eğitiminde reformlar ve Üçüncü Dünya toplumlarındaki yoksul vatandaşlara hukuki yardımı genişletme gibi çeşitli projeler hayata geçirilmiştir.

Modernleşme kuramından bahsetmişken bu kurama getirilen en önemli eleştirilerden birisinden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Az gelişmişliğin kökenini sermaye, teknoloji ya da çağdaş değerlerin eksikliğiyle değil, yoksul ülkelerin zengin ülkelere bağımlı olmasıyla açıklayan "*bağımlılık kuramı*", bu yönüyle modernleşme kuramına eleştiriler getirmenin yanında kalkınmanın nasıl gerçekleşebileceğine yönelik tasavvuruyla aynı zamanda başlı başına bir kalkınma yaklaşımı da ortaya atmaktadır. Bu yaklaşım, az gelişmişliğin nedenini yalnızca sermaye, teknoloji ya da modern kurumların eksikliğinde değil, küresel ekonomik sistemdeki yapısal bağımlılık ilişkilerinde aramaktadır. Bağımlılık kuramına göre kalkınma, uluslararası düzeyde eşit olmayan ilişkilerin bir sonucudur. Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelerin doğal kaynaklarına, emeğine ve pazarlarına erişim sağlayarak kendi zenginliklerini inşa ederken bu ülkeleri yapısal bir geri kalmışlığa mahkûm etmiştir.⁴⁰

Dolayısıyla bu dönemde akademik literatürde, piyasaların etkin biçimde işleyebilmesinin yalnızca serbest mübadeleye değil, aynı zamanda sözleşme ve mülkiyet hukuku başta olmak üzere kapsamlı bir kurumsal ve normatif çerçevenin varlığına bağlı olduğu vurgulanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede, hukuki düzenlemelerin fiilen uygulanabilmesi için nitelikli hukukçuların ve bağımsız yargının önemi kabul edilmiş, ayrıca piyasaların rekabet hukuku ve menkul kıymetler hukuku gibi alanlarda belirli düzenleyici müdahalelere ihtiyaç duyabileceği de dile getirilmiştir.⁴¹

³³ Cogolati, *International Law to Save the Commons*, 82.

³⁴ Rumu Sarkar, "Theoretical Foundations in Development Law: A Reconciliation of Opposites", *Denver Journal of International Law and Policy* 33/3 (2005), 368.

³⁵ David M. Trubek - Álvaro Santos (ed.), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (New York: Cambridge University Press, 2006), 5.

³⁶ "Kalkınma" kavramı 1960 yılında 17 yeni üyenin dâhil olmasıyla birlikte Birleşmiş Milletler için merkezi bir tema hâline gelmiştir. 19 Aralık 1961 yılında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın teklifi üzerine Birleşmiş Milletler Genel Merkezi, 1960 yılları "Kalkınma On Yılı" ilan etmiştir. Peter Jackson, "A Prehistory of the Millennium Development Goals: Four Decades of Struggle for Development in the United Nations", *UN Chronicle* (Erişim 31 Aralık 2024).

³⁷ David M. Trubek - Marc Galanter, "Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States", *Wisconsin Law Review* 4 (1974), 1065.

³⁸ Akbaş, *Hukukun Büyübozumu*, 29.

³⁹ David M. Trubek, "The Political Economy of the Rule of Law: The Challenge of the New Developmental State", *Hague Journal on the Rule of Law* 1/1 (2009), 29.

⁴⁰ Bağımlılık kuramı, özellikle Latin Amerika'da gelişmiş ve köklerini yapısal iktisatçılardan ve Marksist kuramdan almıştır. Bu yaklaşımın öncülerinden Andre Gunder Frank, bu ilişkinin iki yönlü ve eşzamanlı olduğunu belirtmiş, gelişmişlik ile az gelişmişliği bir madalyonun iki yüzü olarak tanımlamıştır: Merkez ülkeler zenginliklerini çevre ülkelerin kaynaklarını çekerek inşa ederken, çevre ülkeler bu süreçte yapısal olarak geri bırakılmıştır. Samir Amin de benzer biçimde, çevre ülkelerin bu bağımlılık döngüsünden kurtulabilmeleri için kapitalist dünya sistemiyle bağlarını koparmaları ve sosyalist bir kalkınma modeli benimsemeleri gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, teknoloji üretimi, dış ticaret yapısı ve kültürel tahakküm gibi başlıklar üzerinden şekillenen bağımlılık ilişkisi yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik ve kültürel bir tahakkümüdür. Immanuel Wallerstein'in dünya sistemleri kuramı da bu çerçevede değerlendirilebilir: Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisini merkez, yarı çevre ve çevre ülkeler arasında hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir sistem olarak tanımlamakta ve çevre ülkelerin merkezle olan bağımlı ilişkilerinin az gelişmişliği yeniden ürettiğini ileri sürmektedir. Şenses, *İktisada (Farklı Bir) Giriş*, 110-111.

⁴¹ David M. Trubek, "Law and Development: Forty Years After 'Scholars in Self-Estrangement'", *The University of Toronto Law Journal* 66/3 (2016), 312.

Kalkınma sürecinde modernleşme kuramının mülkiyet anlayışı ise müşterek kaynakların yönetiminden piyasa temelli mülkiyet biçimlerine ve sanayileşmiş tarımsal üretim modellerine geçişi zorunlu ve kaçınılmaz bir aşama olarak görmektedir. Bu yaklaşım, özel mülkiyeti piyasaların verimli işlemesinin ön koşulu olarak kabul eden Batı merkezli kalkınma anlayışının bir yansımasıdır. Nitekim Cogolati'nin de belirttiği üzere, Batılı kalkınma paradigmasının ürünü olan modernleşme kuramı, özellikle az gelişmiş ülkelerin tarım sektöründe müştereklerin piyasalaşması anlamına gelmektedir.⁴²

Modernleşme kuramının öncülerinden biri olan W. W. Rostow'un beş aşamalı büyüme modeli, bu yaklaşımın kalkınmayı nasıl kavramsallaştırdığını açık biçimde ortaya koyan örneklerden biridir. Bu yaklaşımda, geleneksel tarım toplumlarıyla ilişkilendirilen düşük verimlilik, sınırlı sermaye birikimi ve geleneksel üretim ilişkileri, kapitalist gelişimin önündeki başlıca engeller olarak görülmektedir.⁴³ Rostow, bu çerçevede, gelişmekte olan ülkelerin Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'nın tarihsel deneyimini izleyerek kalkınabileceğini ileri sürmekte ve bu süreci tek yönlü, evrensel ve aşamalı bir büyüme modeli olarak tanımlamaktadır. Rostow'un kalkınmayı mümkün kılan koşulları ele alış biçimi, Batı kapitalizminin kurumsal ön kabullerini, özellikle piyasa ilişkileri, yatırım güvencesi ve mülkiyet rejimini, sorgulanmaksızın evrenselleştirmektedir.

Her ne kadar günümüzde modernleşme kuramı kalkınma yaklaşımlarını belirleyen ana kuramlardan birisi olmasa da toprak gasplarının meşrulaştırılmasında kullanılan argümanlarda bu kuramın izlerine rastlanmaktadır. Topluluk temelli, geleneksel toprak kullanım biçimlerinin "geri kalmış" ve "verimsiz" olarak kodlanması anlayışı, bu toprakların piyasa temelli mülkiyet rejimlerine dâhil edilmesini ilerlemenin ve modernleşmenin zorunlu bir aşaması olarak sunmaktadır. Bu yaklaşım, Batı modelini normatif standart olarak kabul etmekte, dolayısıyla benzer bir ilerleme çizgisini toprak mülkiyeti bağlamında da kalkınmanın sağlanması konusunda bir koşul olarak kabul etmektedir.

B. Neoliberalizm, kalkınma ve hukuk

Modernleşme teorisine yöneltilen eleştiriler ve bu teorinin etkisini kaybetmesiyle kalkınmanın gerçekleştirilmesine yönelik yeni yöntemlerin arayışına girilmiştir. 1980'lerde neoliberalizmin de yükselmesiyle birlikte kalkınma anlayışı da bu yönde bir değişime uğramaya başlamıştır. Neoliberalizm, bireylerin refahını artırmanın en etkili yolunun güçlendirilmiş özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticareti esas alan bir kurumsal yapı oluşturmaktan geçtiğini ifade etmektedir. Devletin görevi ise bu yapıyı kurmak ve korumaktır. Bir başka deyişle paranın değerini korumak, özel mülkiyet haklarını güvence altına almak ve piyasa işleyişini desteklemek için savunma, güvenlik ve hukuki altyapıları sağlamakla sınırlıdır.⁴⁴ Bu noktada özel mülkiyet, kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını sağlayacak, dışsalılıkları en aza indirecek bir araç olarak serbest piyasanın ön koşuludur.⁴⁵ Neoliberal bir devlet içinde hukukun rolü ise piyasaların işlemesi için gereken evrensel ilkeleri temin eden bir araç olma konumuna indirgenmiştir. Aynı zamanda hukuka, bağımsız bir yargı denetimiyle devlet ve özel aktörler arasında hakemlik yapma, Trubek'in deyimiyle bir "bekçi köpeği olma" rolü verilmiştir.⁴⁶

Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun bu dönemde az gelişmiş ülkelerde uyguladığı yapısal uyum programlarının temeli de bu yaklaşıma dayanmaktadır. Yapısal uyum programları, bu türden kurum ve kuruluşların ihtiyaç duyan ülkelere kredi vermek için şart koştuğu birtakım ekonomik ve hukuki reformları ifade etmektedir.⁴⁷ Her ne kadar hangi reformların gerektiği konusunda üzerinde uzlaşılmış bir resmi belge olmasa da bu konuda örtülü bir uzlaşının varlığına işaret eden söylem ve eylem benzerliklerinden hareketle, bu politikalara "Washington Uzlaşısı" adı verilmiştir.⁴⁸ 1980'li yıllarda neoliberal ekonomik ilkelerin kurumsal hâle getirilmesiyle ortaya çıkan bu politikalar, devletin ekonomideki rolünün en aza indirilmesini ve piyasa mekanizmalarının önceliklendirilmesini savunmaktadır. Bu çerçevede, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi, mali disiplinin sağlanması ve özel mülkiyet haklarının güçlü biçimde korunması, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın ön koşulu olarak sunulmuştur.⁴⁹

⁴² Cogolati, "International Law to Save the Commons", 82.

⁴³ W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Londra: Cambridge University Press, 1960), 4-16.

⁴⁴ David Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015), 10.

⁴⁵ Cogolati, *International Law to Save the Commons*, 83.

⁴⁶ Trubek, "The Political Economy of Rule of Law", 30.

⁴⁷ Alvaro Santos, "The World Bank's Uses of the 'Rule of Law' Promise in Economic Development", *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*, ed. David M. Trubek - Alvaro Santos (New York: Cambridge University Press, 2009), 267.

⁴⁸ Kararmaz, "Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem", 741.

⁴⁹ John Williamson, "What Washington Means by Policy Reform", *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, ed. John Williamson (Washington: Institute for International Economics, 1990), 7-20.

Bu yaklaşım, piyasanın en verimli kaynak dağılımını kendiliğinden sağlayacağına⁵⁰ ve hukukun da bu süreci güvence altına alan tarafsız bir araç olacağına inanmaktadır. Hukukun temel görevi; piyasa aktörleri arasında öngörülebilirliği sağlamak, sözleşmeleri güvence altına almak ve mülkiyet haklarını korumaktır. Washington Uzlaşısı'nın arkasındaki düşünce, verimliliği artıran kuralların sorgusuzca uygulanması gerektiği, serbest ticaretin herkes için faydalı olduğu ve en temel hukuki güvencelerin özel mülkiyet ile sözleşme haklarından oluştuğudur. Nitekim özel mülkiyet, serbest piyasanın önkoşulu olarak kabul edilmektedir.⁵¹

Kalkınmaya yönelik geliştirilmiş olan bu anlayış, kalkınmayı ağırlıklı olarak büyüme, verimlilik ve piyasa entegrasyonu gibi ekonomik göstergelere indirgemekte; bu süreçte hukukun ve mülkiyet kurumlarının tarihsel olarak nasıl kurulduğunu, hangi toplumsal güç ilişkileri içinde şekillendiğini ve farklı toplumsal gruplar üzerinde ne tür asimetrik etkiler yarattığını büyük ölçüde göz ardı etmektedir. Hâlihazırda neoliberal politikaların da beklenen kalkınmayı ve ekonomik büyümeyi sağlayamadığı görülmüştür. Örneğin, 1950 ve 1973 yılları arasında, gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) Latin Amerika'da %2,52 ve Afrika'da %2,07 artmış; buna karşılık, 1973 ve 1998 yılları arasında, Latin Amerika'da yılda sadece %0,9 ve Afrika'da ise yılda sadece %0,01 oranında bir büyüme göstermiştir.⁵² Ekonomik büyümenin sağlanamamasının yanında neoliberal politikalar, serveti küçük ve seçkin bir azınlığın elinde toplayarak neredeyse tüm dünyada ekonomik ve sosyal anlamda eşitsizliği de derinleştirmiştir.⁵³ Bu politikaların yarattığı eşitsizlik sadece şu örneklerle bile açıkça görülebilmektedir: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na (*United Nations Development Program - UNDP*) göre, 1960 yılından 1991 yılına kadar, dünyanın en zengin beşte birlik kesiminin gelir payı %70'ten %85'e çıkarken, en yoksul beşte birlik kesiminin gelir payı ise %2.3'ten %1.4'e düşmüş; bu dönemde, en zengin ve en yoksul beşte birlik kesim arasındaki gelir farkı 30 kattan 61 kata yükselmiştir.⁵⁴ Daha çarpıcı bir istatistik ise şu şekildedir: 1996 yılına gelindiğinde dünyadaki en zengin 358 kişinin serveti, dünya halklarının %45'inin servetine denk düşmekte olup bu da 2,6 milyar insana sahip ülkelerin yıllık gelirlerinin toplamından daha fazlası anlamına gelmektedir.⁵⁵ Bütün bunlar bir bütün olarak neoliberal yaklaşıma ve özellikle de Washington Uzlaşısı'na duyulan güvenin sarsılmasına yol açmıştır.

Ancak yine de neoliberal kalkınma anlayışının günümüz kalkınma anlayışının temel referans çerçevelerinden birisi olduğu vurgulanmalıdır. Bu argümanın en önemli kanıtlarından birisi de toprak mülkiyeti üzerinde gözlemlenen dönüşümdür. Her şeyden önce toprak neoliberal çerçevede tarihsel, kültürel, müşterek boyutlarıyla bir yaşam alanı olarak değil, verimliliği artırılması gereken ekonomik bir kaynak olarak konumlanmaktadır. Dolayısıyla toprakların büyük ölçekli yatırımlara açılması, verimliliği artıracığı için rasyonel bir reform olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda bu yaklaşım, bireyselleştirilmiş, sınırları belirlenmiş ve hukuk tarafından güvence altına alınmış mülkiyet haklarını yatırımın, verimliliğin ve kalkınmanın ön koşulu olarak konumlandırmaktadır. Bu çerçevede, uzun yıllardır topluluklar tarafından kullanılan ve çoğu zaman kolektif ya da müşterek nitelik taşıyan toprakların özel mülkiyet rejimine dâhil edilmesine yönelik politikalar, kalkınmanın zorunlu bir bileşeni olarak meşrulaştırılmaktadır.

C. Bir insan hakkı olarak kalkınma

Neoliberal yaklaşımın kendisinin sorgulanmasının yanında kalkınmanın ekonomik büyümeyle özdeşleştirilmesine yönelik anlayış da yıkılmaya, kalkınma ve özgürlük kavramları birlikte anılmaya başlanmıştır.⁵⁶ Özellikle de Amartya Sen'in kapasite yaklaşımının (*capability approach*) kuramsal altyapısını oluşturduğu "insani gelişme" düşüncesi bu dönemin ürünlerinden bir tanesidir. İnsani gelişme endeksi Amartya Sen'in kapasite yaklaşımına dayanmaktadır. Bu kavram Türkçeye

⁵⁰ Friedrich von Hayek, "kendiliğinden düzen" anlayışının en önemli savunucularından bir tanesidir. Hayek'e göre toplumsal hayatta insanları bir araya getiren ve "kendiliğinden işleyen" bir düzendir. Bu düzen aklın rasyonel ilkeleriyle geliştirilen bir düzen ya da kurallar sistemi değildir. Hayek'in bir "evrimci rasyonalist" olarak adlandırılmasının nedeni de budur. Nitekim ona göre bireyler belirli amaçlar uğruna bir araya gelmemiştir, onları bir araya getiren kendi çıkarlarını gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde yaptıkları uzlaşımlardır. Hayek'in "katallaksi" kavramı ile ifade ettiği piyasa düzeni de, tam olarak bu tür etkileşimler sonucunda ortaya çıkan özel bir kendiliğinden düzen biçimini tanımlamaktadır: Katallaksi, özgür bireylerin farklı amaçlarını herhangi bir merkezi yönlendirme olmaksızın barışçıl yollarla uyumlaştıran bir ilişki ağıdır. Bu mekanizmanın en temel unsurları ise mülkiyet, haksız fiil ve sözleşme hukukudur. Hayek, bu piyasaya sosyal adaletin sağlanması, maddi eşitsizliklerin ortadan kaldırılması gerekçeleriyle yapılan müdahaleleri, bu kendiliğinden düzenin işleyişini bozan ve bireysel özgürlükleri ihlal eden girişimler olarak kabul etmektedir. Rabia Sağlam, *Liberalizm, Adalet ve Ütopya* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2008), 11-21.

⁵¹ Cogolati, *International Law to Save the Commons*, 83.

⁵² Angus Maddison, *The World Economy: A Millenial Perspective* (Paris: Development Center of the Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD, 2001), 126.

⁵³ William I. Robinson, *Promoting Poliarchy: Globalization, US Intervention and Hegemony* (New York: Cambridge University Press, 1996), 339.

⁵⁴ UNDP, *Human Development Report 1996* (New York: Oxford University Press, 1996), 2.

⁵⁵ UNDP, *Human Development Report 1996*, 2.

⁵⁶ David M. Trubek - Alvaro Santos, "Introduction: The Third Moment in Law and Development Theory and the Emergence of a New Critical Practice", *The New Law and Economic Development*, ed. David M. Trubek ve Alvaro Santos (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 7-8.

“yapabilirlik/yapabilirlikler yaklaşımı” olarak da çevrilmektedir.⁵⁷ Kapasite yaklaşımı, insanların refahını ve gelişimini, sahip oldukları kaynaklar veya gelirler yerine, onların ne yapabilecekleri ve ne olabilecekleri, bir başka deyişle kapasiteleri üzerinden değerlendiren bir teoridir. Dolayısıyla refah seviyesi, yalnızca insanların ne kadar kaynağa sahip olduklarına bakarak değil, insanların bu kaynaklarla neler yapabileceklerini ve ne olabileceklerini dikkate alarak belirlenmelidir.⁵⁸ Günümüzde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın ülkelerin kalkınma seviyelerini ölçmek için kullandığı insani gelişme endeksi de bir ülkenin gelişmişlik düzeyini değerlendirirken sadece ekonomik büyümeyi değil, aynı zamanda insanların yaşam kalitesini de dikkate almaktadır. Dolayısıyla günümüzde Birleşmiş Milletler’in kalkınmayı ölçmek için kullandığı ölçütler bu yaklaşıma dayanmakta olup bu da bize günümüzde kalkınmanın ölçütünün sadece ekonomik büyümeyle özdeşleştirilmediğini göstermektedir.

Kapasite yaklaşımı ve buna bağlı olarak geliştirilen insani gelişme yaklaşımının uygulanmasında dört temel ilke kullanılmaktadır. Bunlar eşitlik, verimlilik, katılım ve sürdürülebilirliktir. Bu ilkeler, kalkınmanın ölçülmesinde yalnızca sonuçların değil, aynı zamanda sürecin de hesaba katıldığını göstermektedir. Bu durum, Tirana Bildirgesi’nin toprak temellük süreçlerinin insan hakları gözetilerek gerçekleştirilmesi gerektiğini belirttiği çerçeveye de uyumludur. Aynı zamanda insani gelişme yaklaşımı, çeşitli kırılanlıkları nedeniyle eşit olmayan fırsatlara sahip olan ve bu nedenle pozitif ayrımcılık gerektirebilen kişilere de dikkat çektiği için özellikle bu süreçlerden daha olumsuz etkilenen kadınların, çocukların, yerli halkların, yoksulların, çiftçilerin yaşadığı insan hakları ihlallerini ele alma konusunda da daha kapsayıcı bir yaklaşım getirmektedir.⁵⁹

Öte yandan insani gelişme yaklaşımı da toprak temellüklerinin arkasında yatan mülkiyet rejimini sorgulamamakta, yalnızca bu süreçte ortaya çıkan insan hakları ihlalleriyle ilgili birtakım “iyileştirmeler” getirmektedir. Bir başka deyişle sorun, toprağın piyasaya açılması, metalaşması değil, bunun ne şekilde gerçekleştirileceği, insanlar üzerindeki olumsuz etkilerinin nasıl azaltılabileceği veya ortadan kaldırılabilirliği. Bu yönüyle bu yaklaşım, mülkiyet rejimine ilişkin bazı varsayımları sorgulamak yerine onun yarattığı eşitsizlikleri telafi etmeye odaklanan eleştiri sunmakta, bu nedenle kapsamlı bir dönüşüm sağlamak konusunda yetersiz kalmaktadır.

Ancak yine de kalkınma kavramının salt ekonomik göstergeler kapsamında anlaşılmasının ötesine geçilmiş olması elbette büyük bir adımdır. Hatta kalkınmanın kendisi artık günümüzde bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla kalkınmaya artık hak temelli bir yaklaşım bulunmaktadır. Doğrudan “kalkınma” olarak ifade edilmese de insanın kendini geliştirme hakkına ilişkin ifadeler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi başta olmak üzere birçok insan hakları belgesinde yer almaktadır.⁶¹ Ancak kalkınmanın doğrudan bir insan hakkı olarak kabul edilmesine ilişkin sürecin ilk adımları 1960’lı yılların sonunda atılmaya başlanmış, önce 1981 yılında Afrika ve İnsan ve Halkların Haklarına ilişkin Sözleşme’de (Banjul Şartı) yer verilmesiyle, ardından ise 1986 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Hakkı Bildirgesi’nin imzalanmasıyla kalkınma hakkı (*right to development*) bir insan hakkı olarak tanınmıştır. Özellikle de “gelişmiş” Kuzey Yarım Küre ülkeleri ve “gelişmekte olan” Güney Yarım Küre ülkeleri arasındaki süregelen eşitsizlik, kalkınmanın bir insan hakkı olarak kabul edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

⁵⁷ Süheyla Nur Erçin, “Alternatif Bir Kalkınma Ekonomisi Ölçütü, Martha Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı”, *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8, no. 1-2 (2020), 23-38.

⁵⁸ Amartya Sen bu meseleyi şu şekilde örneklendirmektedir: Biri engelli olmak üzere iki insana aynı kaynaklar verilse dahi, engelli olan kişinin diğerine göre yapabilecekleri ve olabilecekleri eşit değildir. Örneğin tekerlekli sandalye kullanıyorsa erişimi bu nedenle yalnızca tekerlekli sandalyeyle girilebilecek yerlerle sınırlı olabilecektir. Bunun yanında bu kişi kaynaklarının önemli bir kısmını tekerlekli sandalyeye harcamak zorunda olduğundan, tüm kaynaklarını kendi amaçlarının peşinden koşmak için harcayabilen sağlıklı bir kişiye kıyasla daha az kaynağa sahip olacaktır. Amartya Sen, “Equality of What?”, *The Tanner Lecture on Human Values* (1979), 203-204; Ingrid Robeyns, - Morten Fibieger Byskov, “The Capability Approach”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2023 Yaz Versiyonu), der: Edward N. Zalta ve Uri Nodelman (Erişim 1 Ocak 2026).

⁵⁹ Gideon Kofi Agbley, “Land Grabbing and the Gendered Livelihood Experience of Smallholder Farmers in Northern Ghana: Through a Human Development and Capability Lens”, *Ghana Journal of Development Studies*, 16/1 (2009), 160-162.

⁶⁰ Arjun Sengupta, “On the Theory and Practice of the Right to Development”, *Human Rights Quarterly* 24 (2002), 837-889; Odabaşı, *Gelişme Hakkı*, 15; Ahmet Akbaba, *İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016), 219-274; Elif Çelik, “Bir İnsan Hakkı Olarak Kalkınma Hakkı?”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 451-478.

⁶¹ İHEB’in Önsöz’ünde “Birleşmiş Milletler halklarının, (...) daha geniş özgürlük içinde toplumsal gelişme ve daha iyi bir yaşam düzeyini sağlamaya kararlı oldukları...” ifadesi yer almaktadır. Her ne kadar bu maddede doğrudan kalkınma (veya gelişme) hakkına dair herhangi bir ifade yer almasa da bu düzenlemenin kalkınma hakkının temelini oluşturduğu literatürde kabul edilmektedir. Akbaba, *İnsan Hakları Hukukunda*, 234. İHEB’den de önce 1945 tarihli BM Kurucu Antlaşması’nın Önsöz’ünde BM’nin temel amaçları sayılırken, daha geniş bir özgürlük içinde daha iyi yaşama koşulları sağlanması ve sosyal bakımdan ilerlemenin kolaylaştırılması yer almıştır. Aynı Antlaşma’nın 55. ve 56. maddelerinde “uluslar arasında halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını yaratmak üzere” Birleşmiş Milletler’in yükümlülükleri sıralanmaktadır. Akbaba, *İnsan Hakları Hukukunda*, 233-235. Yine, Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin 11. maddesinde de Taraf Devletler’in “herkese, kendisi ve ailesi için beslenme, giyim ve konut dâhil, yeterli bir yaşam düzeyi ve yaşama koşullarını sürekli olarak geliştirme hakkı” tanıyacağı düzenlenmiştir.

Kalkınmanın bir insan hakkı olarak kabul edilmesinin bu çalışmanın konusu açısından teşkil ettiği önem de burada yatmaktadır. 1967 yılında Cezayir’de düzenlenen G77⁶² toplantısında, Senegal Dışişleri Bakanı Keba M’baye, yaptığı konuşmayla kalkınmanın bir insan hakkı olarak kabul edilmesine giden yolun temelini atmıştır:

*“Görevimiz, eski sömürgeci sözleşmeyi reddetmek ve yerine yeni bir hak koymaktır. Gelişmiş ülkelerin bireysel eğitim, sağlık ve çalışma haklarını ilan ettikleri gibi, biz de burada Üçüncü Dünya uluslarının kalkınma hakkına sahip olduğunu yüksek sesle ve net bir şekilde iddia etmeliyiz.”*⁶³

Görüldüğü gibi kalkınma hakkı, bireysel bir insan hakkı olarak değil, M’baye’nin konuşmasında da yer verildiği şekliyle, ulusların, halkların, toplulukların hakkı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle de kalkınma hakkı, günümüzde üçüncü kuşak haklar⁶⁴ olarak da adlandırılan “dayanışma hakları” kategorisi altında değerlendirilmektedir. Hatta Birleşmiş Milletler Kalkınma Hakkı Bildirisi’nin içeriğinde de benzer bir yaklaşımla hareket edildiği için kimi ülkeler Bildiri’yi asıl öncelikli olanın halkların değil, bireylerin hakları olduğunu öne sürerek imzalamaktan kaçınmıştır.⁶⁵ Dolayısıyla diğer üçüncü kuşak haklar gibi kalkınma hakkı da yalnızca soyut ve özerk bireyler olarak insanların değil, toplulukların da hak sahibi olabileceği anlayışıyla Batılı insan hakları anlayışına bir alternatif sağlamıştır.⁶⁶

Kalkınma hakkının insan haklarının bireyci yapısını sorgulayan bir yönelimi temsil etmesi, kalkınma hakkının, mülkiyet hakkı başta olmak üzere başka haklarla olan ilişkisini de yeniden düşünmemizi gerektirmektedir. Zira mülkiyet hakkı, hem klasik liberal geleneğin temel taşıdır hem de bireysel haklar sistematığının yapıtaşlarından biridir. Nitekim mülkiyet hakkı, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’nden günümüze, birçok insan hakları belgesinde yer almakta olan, kutsal, bireyin devletten önce de sahip olduğu ve devletin bu nedenle korumakla mükellef olduğu -hatta John Locke’un yaklaşımı açısından devletin meşruiyet kaynağını oluşturan⁶⁷- bir haktır. Ancak toprak gaspları örneğinde de görüldüğü üzere, mülkiyete yönelik bu bireyci bakış açısı, özellikle topluluk temelli mülkiyet biçimlerini marjinalleştirmektedir. Dolayısıyla kalkınma hakkı, bu boyutuyla klasik mülkiyet hakkının sınırlarını ve meşruiyetini yeniden tanımlamak için bir fırsat olarak kabul edilebilecektir.

Öte yandan hak temelli yaklaşımın da sınırları olup özellikle de bu meseleyi toprak gaspları bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Kalkınmaya hak temelli bir yaklaşım, her şeyden önce, toprağa yönelik gerçekleştirilmekte olan projeler konusunda usule ilişkin birtakım güvenceler getirmektedir. Örneğin bu projelerden etkilenecek olan kişilerin özgür iradelerine dayalı, önceden ve bilgilendirilmiş rızalarının alınması, sürece ilişkin önemli bir güvence sağlamakta, bireylerin katılımlarının temin edilerek aktif birer özne olmalarının önünü açmaktadır. Benzer şekilde hak temelli yaklaşım toprak gaspları sonucu geçim kaynaklarını, barındıkları konutları kaybeden, yerinden edilen kişilerin hak ihlallerinin giderilmesi, giderilemediği durumlarda bu kişilere tazminat ödenmesi ödevini devletlere

⁶² G-77 (*The Group of 77*), 5 Haziran 1964 tarihinde, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı’nın (UNCTAD) Cenevre’deki ilk oturumunun sonunda yayınlanan “*Yetmiş Yedi Gelişmekte Olan Ülkenin Ortak Deklarasyonu*”nu imzalayan yetmiş yedi gelişmekte olan ülke tarafından, Güney Yarım Küre’deki ülkelerin kolektif ekonomik çıkarlarını dile getirmeleri ve teşvik etmeleri; Birleşmiş Milletler sistemi içindeki tüm önemli uluslararası ekonomik konularda ortak müzakere kapasitelerini artırmaları ve kalkınma için Güney Yarım Küre’deki ülkeler arasında işbirliğini teşvik etmeleri için kurulmuştur. Günümüzde sayısı 134 üyeye çıkmış olsa da tarihsel önemi nedeniyle G-77 olarak anılmaya devam etmektedir. The Group of 77 at the United Nations, “About the Group of 77”, Erişim: <https://www.g77.org/doc/>, Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2024.

⁶³ Julie Gibson, “Right to Development”, *Encyclopedia of Law and Development*, ed. Koen de Feyter vd. (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021), 250.

⁶⁴ Karel Vasak’a göre insan hakları üç kuşak altında incelenmektedir: Birinci kuşak haklar, bireysel özgürlükler üzerine kurulu olup bu haklar, devletin bireylere uygulayabileceği keyfi müdahaleleri önlemeyi hedeflemektedir. Bu haklar aynı zamanda “*negatif statü hakları*” olarak bilinmektedir, çünkü devlete bireylerin bu haklarına karışmaması yükümlülüğü getirmektedir. 19. yüzyıldan itibaren Sanayi Devrimi’yle birlikte önem kazanan ikinci kuşak haklar ise, bireylerin sosyal ve ekonomik güvenliğini sağlamaya yönelik pozitif statü hakları olarak bilinmektedir. Bu haklar, devletin bireylerin sosyal refahını temin etmek için daha aktif bir rol almasını gerektirmektedir. Üçüncü kuşak haklar ise 20. yüzyılda ortaya çıkan küresel sorunlara yanıt niteliğinde olup kalkınma hakkı, barış hakkı, çevre hakkı, kültürel mirasa erişim hakkı gibi hakları içermektedir. Bu haklar, bireylerin yanı sıra toplulukların da hak sahibi olduğunu kabul etmektedir. Berdal Aral, *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak ‘Kolektif Haklar’* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010), 11.

⁶⁵ Aral, *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları*, 178.

⁶⁶ Satvinder Juss, “The Coming of Communitarian Rights: Are ‘Third-Generation’ Human Rights Really ‘First Generation Rights?’”, *International Journal of Discrimination and the Law* 3 (1998), 161. Öte yandan Juss, bu makalesinde kalkınma hakkının üçüncü kuşak haklar kategorisi altında değerlendirilmesinin Üçüncü Dünya toplumları için insan haklarının ne ifade ettiğinin anlaşılamadığını gösterdiğini belirtmiştir. Juss’a göre Batı’da insan onuruna dayanan insan hakları bireysel temelliysen, Üçüncü Dünya toplumları için insan hakları topluluğun bir parçası olmanın ötesinde anlaşılamayacaktır. Yazar aynı zamanda Batılı insan hakları söyleminde hâlâ birinci kuşak hakların ön planda olmasının, üçüncü kuşak hakların göz ardı edilmesine yol açtığını savunmaktadır. Bu da Üçüncü Dünya toplumları açısından ayrımcı bir duruma yol açmaktadır. Juss, bu nedenle, mevcut insan hakları anlayışının evrensel olarak uygulanabilir olmadığını ve hakların kuşaklar hâlinde kategorize edilmesinin, özellikle Batılı olmayan toplumlar için ayrımcı olabileceğini savunmaktadır. Gerçek evrenselliğe ulaşmak için insan haklarının hem insan doğasının birliğini hem de kültürel bağlamların çeşitliliğini tanıyan bir doğal hukuk temelini yansıtacak şekilde yeniden tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir. Juss, “The Coming of Communitarian Rights”, 159-180.

⁶⁷ Locke’a göre bireylerin doğa hâlinde çıkararak toplumu kurlmalarının temel gerekçesi, yaşamlarının, özgürlüklerinin ve özellikle mülkiyetlerinin güvence altına alınmasıdır. Bu amaçla tesis edilen yasama yetkisi, iktidarı sınırlamak ve toplumun tüm üyelerinin mülkiyetini koruyacak genel ve bağlayıcı kuralları koymakla yükümlüdür. Yasama organının bu sınırı aşarak mülkiyete müdahale etmesi veya keyfi iktidar tesis etmesi, toplum sözleşmesinin ihlali anlamına gelecek ve siyasal iktidarın meşruiyetini ortadan kaldıracaktır. John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, çev. Fahri Bakırcı (Ankara: Ebabil Yayınları, 2012), 143.

yüklemektedir.⁶⁸ Bununla birlikte bu yaklaşım, tıpkı insani gelişme yaklaşımında olduğu gibi, çoğu zaman mülkiyet rejiminin kendisini yapısal bir sorun olarak ele almak yerine, temellük süreçlerinin insan haklarına uygun yürütülüp yürütülmediğine odaklanmaktadır. Bu durum, toprak gasplarının arka planındaki güç, baskı ve tahakküm ilişkilerinin sorgulanmasından ziyade, haklara “uyumlu” biçimde yönetilmesi sonucunu doğurmakta; böylece insan hakları söylemi, kalkınma projelerinin sınırlandırılmasından çok, meşrulaştırıcı bir çerçeve işlevi görebilmektedir.

Aynı zamanda son yıllarda, insan hakları kuramının kendisi de özellikle “insan-merkezli (antroposantrik)” yapısı nedeniyle çeşitli eleştirilerin hedefi olmuştur. Bu eleştiriler, çevre hakkı gibi doğrudan çevrenin korunmasına yönelik haklara da yönelmiştir. Çünkü çevre hakkının altında yatan temel motivasyon dahi nihayetinde insanın sağlığını, yaşam kalitesini ve varlığını korumaktır. Zira klasik insan hakları anlayışı, insanın yalnızca insan olmasından kaynaklanan bireysel haklara odaklanmaktadır.⁶⁹ Bu bağlamda kalkınma hakkı da her ne kadar mevcut haklar sistematigi içinde daha alternatif ve kapsayıcı bir konum edinmiş olsa da, özellikle “insani gelişme” söylemiyle birlikte, bu hakkın ekolojik krizi aşmak açısından yetersiz kaldığına dair eleştiriler artmıştır.⁷⁰ Ancak bu konuyu günümüz kalkınma anlayışını şekillendiren en önemli kavramlardan birisi olan “sürdürülebilirlik” ekseninde incelemek daha doğru bir bağlam sunacaktır.

D. Sürdürülebilir kalkınma anlayışı kapsamında hukuk ve mülkiyet

İklim değişikliği gibi gezegenimizin geleceğini tehdit eden küresel krizler, insanın doğayla kurduğu ilişkinin bir bütün olarak yeniden tartışılmasına yol açmıştır. Yukarıda tartışılan kalkınma kuramları, hatta bütünüyle “kalkınma” kavramının kendisi de bu krizlerin ardından sorgulanan hususların başında gelmiştir. Çünkü tarih sahnesine çıktığı andan itibaren bu kavram, kapitalist üretim biçimine içkin olan kârın maksimize edilmesini ve sürekli sermaye birikiminin sağlanmasını ilerlemenin ve refahın tek ölçütü olarak öne sürerek emeğin ve paranın yanında toprağın⁷¹ -doğanın- metalaştırılmasına ve tahribatına yol açmıştır.⁷² Bu nedenle de ekonomik olarak sürekli “büyüme”yi bir hedef olarak gören, insan-merkezci bir kalkınma anlayışının gezegenin geleceği açısından sürdürülebilir olmadığı görülmüş ve kavram bu boyutlarıyla eleştirilmeye başlanmıştır.

Kalkınma kavramının önüne getirilen “sürdürülebilir” sıfatı, bu hedeflere, kalkınmanın kendisinden vazgeçilmeden ve gelecek kuşakların gereksinimlerinin karşılanması olanakları tehlikeye atılmadan ulaşma çabalarını göstermektedir. Bu kavram, ilk olarak 1987 yılında “Ortak Geleceğimiz (Our Common Future)” başlıklı, Brundtland Raporu olarak da bilinen raporda yer almış olup⁷³ “bugünün gereksinimlerini; gelecek nesillerin kendi gereksinimlerini karşılama kabiliyetinden ödün vermeden karşılayan kalkınma” şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁴ Bu boyutuyla sürdürülebilir kalkınma, kalkınma kavramına getirilen sınırları da göstermekte ve bu sınırı ekosistemin sağlığı ve bütünlüğü uyarınca çizmektedir. Bir başka deyişle, sürdürülebilir kalkınma, bu iki uç arasında (mevcut kalkınma anlayışı

⁶⁸ Bu konuda 2018 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Köylülerin ve Kırsal Alanlarda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirgesi (United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas – UNDROP) bu hak temelli yaklaşımın güncel ve somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu Bildirge’nin 2. maddesinde devletlere, köylülerin ve kırsal alanda çalışan kişilerin haklarına saygı göstermek, bunları korumak ve yerine getirmek yükümlülüğü tanınmıştır. Aynı zamanda yine aynı maddenin 3. fıkrasında ilgili karar alma süreçlerine bireylerin ve grupların aktif, özgür, etkili, anlamlı ve bilinçli katılımının sağlanması yükümlülüğü yüklenmiştir. Bildirge’nin esas önemi, 5. ve 17. maddeleriyle bir toprak hakkının (*right to land*) tanınmış olmasıdır. Bu bağlamda 17. maddenin 4. ve 5. fıkralarında köylülerin ve kırsal alanda çalışan diğer kişilerin topraklarından, alışılmış ikamet yerlerinden veya faaliyetleri için gerekli olan doğal kaynaklardan keyfi ve hukuka aykırı şekilde yerinden edilmesine karşı korunma hakkı olduğu, topraklarından hukuka aykırı olarak mahrum bırakılanların bu topraklara geri dönme hakkına sahip olduğu ve geri dönüşüm mümkün olmadığı durumlarda ise adil ve hukuka uygun bir tazminat alma haklarının bulunduğu düzenlenmiştir. UN General Assembly, United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas: resolution / adopted by the Human Rights Council on 28 September 2018, A/HRC/RES/39/12 (8 Ekim 2018).

⁶⁹ Conor Gearty’nin de dikkat çektiği gibi, insan hakları kuramı tarihsel olarak bireyi merkeze almaktadır. İnsan haklarının kökenini oluşturan doğal haklar teorisi, doğa hâlinde toplum sözleşmesiyle çıkış yapan bireyin haklarının korunmasına dayanmaktadır. Bu anlayış, bireyin özerkliği, özgürlüğü ve kendini gerçekleştirme kapasitesi gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Felsefi olarak değerlendirildiğinde, çağdaş insan hakları anlatıları da bu bireyci yaklaşımını sürdürmektedir. Tartışmalar genellikle bireyin nasıl “tam bir yaşam” süreceği, bu hedeflere ulaşma özgürlüğüne nasıl sahip olacağı gibi sorular üzerine odaklanmaktadır. Buna karşın, bireyin diğer canlılarla, toplumla ya da ekosistemle ilişkisine dair sorumlulukları bu çerçevenin dışında kalmaktadır. Conor Gearty, “Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection?”, *Journal of Human Rights and the Environment* 1/1 (2010), 8.

⁷⁰ Odabaşı, *Gelişme Hakkı*, 50-52.

⁷¹ Karl Polanyi’nin de belirttiği gibi, toprak ve emek, piyasa ilişkilerinden bağımsız olarak var olan, toplumsal yaşamın ve insan varlığının kurucu unsurlarıdır. Bu unsurların metalaştırılarak piyasa mekanizmasına tabi kılınması, toplumsal ilişkilerin ve doğal çevrenin bütünüyle piyasa mantığına göre yeniden örgütlenmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda toprak ve emeğin piyasa kurallarına tâbi hâle getirilmesi, toplumun kendisinin piyasa ilkeleri doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi anlamına gelmektedir. Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasi ve Ekonomik Kökenleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2025), 118.

⁷² Fuat Ercan, *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996), 238-239; Louis J. Kotzé - Sam Adelman, “Environmental Law and the Unsustainability of Sustainable Development: A Tale of Disenchantment and Hope”, *Law and Critique* 34 (2022), 230.

⁷³ Serkan Köybaşı, *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasalcılık* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2013), 219.

⁷⁴ G. H. Brundtland, “Our Common Future Report of the World Commission on Environment and Development”, UN-Dokument A/42/427 (Cenevre: 1987), (Erişim 1 Ocak 2026); Nühket Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku* (Ankara: İmaj Yayınları, 2017), 106-107.

ve gezegenin sınırları) bir denge, bir uzlaşma arayışının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁵ Bu yaklaşımla aynı zamanda kalkınmadan tümüyle vazgeçilmeyerek adeta iki adalet anlayışı birbiriyle uzlaştırılmaya çalışılmaktadır: Yoksulluğun ortadan kaldırılması amaçlanırken nesil içi adalet anlayışı gözetilmekte, bunu yaparken gelecek kuşakların hakları gözetilerek nesillerarası adalet anlayışı da dikkate alınmaktadır.⁷⁶

Günümüzde kalkınmaya yönelik bu anlayışla insan ve toprak arasındaki ilişki de yeniden ele alınmış, değişen paradigmlar toprağa ilişkin politikalara da yansımıştır. 1999 yılının Ekim ayında, Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Haritacılar Federasyonu (*International Federation of Surveyors – FIG*) tarafından düzenlenen bir çalıştayda, toprak yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki kritik ilişki masaya yatırılmıştır. Toplantının sonucunda, mevcut toprak yönetim sistemlerinin önemli reformlar yapılmadığı takdirde sürdürülebilir kalkınmanın gerektirdiği zorlukları karşılayamayacağı kabul edilmiştir. Bu kapsamda, ülkelerin toprak yönetimi düzenlemelerinde rehberlik etmesi amacıyla yirmi öneri sunulmuştur. “Sürdürülebilir Kalkınma için Toprak Yönetimine ilişkin Bathurst Bildirisi (*The Bathurst Declaration on Land Administration for Sustainable Development*)”⁷⁷ olarak bilinen bu ilkeler arasında toprağın mülkiyeti de tartışma konusu olmuştur. Bu bildiride cinsiyet eşitliği gözetilerek mülkiyet hakkının ve mülkiyete erişimin yasal güvenliğinin etkili bir şekilde sağlanması, toprak üzerinde güvenli bir şekilde mülkiyet haklarına erişemeyen insanların sayısının azaltılması, toprak ve mülkiyetin farklı yönleri arasındaki ilişkilerin ve karşılıklı bağımlılığın tanınması gibi ilkeler kabul edilmiştir. Bu nedenle de Bathurst Bildirisi’nin toprak yönetim sistemleri için köklü bir paradigma değişimini temsil ettiği, toprak yönetiminin kadastro ve piyasa odaklı bir yapıdan sürdürülebilir, daha etkili ve bütüncül bir sürece evrildiği ifade edilmektedir.⁷⁸ Mülkiyet konusundaki esas paradigma değişikliği ise şu olmuştur: Bildiri’de, toprak üzerinde mülkiyet hakkının birtakım sosyal ve çevresel yükümlülükleri de beraberinde getirdiği belirtilmiştir. Bir başka deyişle mülkiyetin kayıt altına alınması, yalnızca verimliliği sağlamak gibi ekonomik amaçlarla değil, bunun yanında sosyal ve çevresel yükümlülükler ekseninde savunulmaktadır. Ancak Bildiri’de, her ne kadar yanına “sürdürülebilirlik” eklenmiş olsa da mevcut “kalkınma” anlayışı aslında devam etmektedir. Nitekim toprak mülkiyetinin etkili yönetiminin piyasa ekonomilerinin gelişmesi için önemli olduğu Bildiri’nin imzalanması sürecinde düzenlenen çalıştayda ifade edilmiş ve bu anlayış Bildiri’ye de yansımıştır.⁷⁹

Sürdürülebilir kalkınma kavramının kendisi de eleştirilere maruz kalmakta olup Bathurst Bildirisi’nde yer alan bu anlayış da eleştirileri karşılar niteliktedir. Her şeyden önce, “kalkınma” kavramının “sürdürülebilirlik” gibi aslında kendisiyle özünde uzlaşmaz olan başka bir kavramla⁸⁰ nitelendirilmesi, gerçekte sürdürülemez olan, yine ekonomik büyümeyi odak noktasına alan geleneksel kalkınma anlayışının maskelenmesi işlevi görmektedir.⁸¹ Bir başka deyişle mevcut ideolojinin, ekonomik yapının ve kalkınma anlayışının “yeşil”e boyanması anlamına gelmektedir. Kapitalizmin sürekli kâr elde etmeye, birikime, üretime, büyümeye yönelik yapısı iklim krizi gibi ekolojik felaketlerin temelini hazırlamıştır. Dolayısıyla kapsamlı bir paradigma değişimine gitmeden bu krizleri aşmak mümkün görünmemektedir.

Öte yandan mevcut hukuki düzenlemelerin böyle bir değişikliği gerçekleştirmek için yeterli olmadığı görülmektedir. Brundtland Raporu’nun sürdürülebilir kalkınma tanımının belirsizliği; büyüme yanlısı ekonomistler, yatırımcılar, devletler için bu kavramı rahatça benimsemelerine olanak tanıyan yeterli esnekliği sağlamıştır. Bunu destekleyecek şekilde, 1992 yılında düzenlenen Rio Konferansı’nda da terazinin sürdürülebilirlikten ziyade ekonomik büyümenin temel alındığı bir kalkınma anlayışına doğru kaydığı görülmektedir.⁸² Özetle, günümüzde gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler, ekosistemin

⁷⁵ Yılmaz Turgut, *Çevre Politikası*, 107.

⁷⁶ Klaus Bosselmann, *The Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance* (Abingdon: Routledge, 2008), 118; Köybaşı, *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasacılık*, 219.

⁷⁷ United Nations International Federation of Surveyors (FIG), *Sürdürülebilir Kalkınma için Toprak Yönetimine ilişkin Bathurst Bildirisi* (Bathurst, New South Wales, Australia: 1999).

⁷⁸ Ian Williamson vd. “The Evolving Role of Land Administration in Support of Sustainable Development: A review of the United Nations – International Federation of Surveyors Bathurst Declaration for Sustainable Development”, *Australian Surveyor* 44/2 (1999), 133.

⁷⁹ Bildiri’nin imzalanması sürecinde düzenlenen çalıştayda şu ifadelerle yer verilmiştir: “Toprak üzerinde güvenli mülkiyet haklarının olmaması, konut yatırımlarını, sürdürülebilir gıda üretimini ve krediye erişimi engelleyecek, iyi yönetişimi ve sivil toplumların ortaya çıkmasını engelleyecek, sosyal dışlanmayı ve yoksulluğu pekiştirecek, uzun vadeli planlamayı baltalayacak; toprak ve hizmet fiyatlarının dengesini bozacaktır. Toprak ve mülkiyete etkin erişim olmadan piyasa ekonomileri gelişemez ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri gerçekleştirilemez.” UN-DESA, Report of the Workshop on Land Tenure and Cadastral Infrastructures for Sustainable Development, Background Paper no.3, DESA/DSD/2000/3, *Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu*, 8. Oturum, (New York: 2000), 6 (Erişim Tarihi 2 Ocak 2026).

⁸⁰ Sezgin Seymen Çebi, “Ekoloji, İdeoloji, Özdeşleşme ve Hukuk”, *Doğu Batı, Son Dönemec: Ekolojik Kriz* 95 (2020), 13. Kotzé ve Adelman da ekolojik sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin birbirleriyle uzlaştırılmaz olduğunu ifade etmektedir. Kotzé - Adelman, “Environmental Law and the Unsustainability of Sustainable Development”, 231.

⁸¹ Carruthers’ın da belirttiği gibi, sürdürülebilirlik, ilk başta radikal çevre bilinci ile başarısız bir kalkınma girişiminin eleştirel bir şekilde yeniden düşünülmesini birleştiren bir direniş söylemiyken günümüzde eleştirel içeriğinden arındırılmış ve neoliberal küreselleşme anlayışını meşrulaştırmak için kullanılan bir anlayış hâline gelmiştir. David Carruthers, “From Opposition to Orthodoxy: The Remaking of Sustainable Development”, *Journal of Third World Studies* 18/2 (2001), 93.

⁸² Carruthers, “From Opposition to Orthodoxy”, 99.

bütünlüğü ve sağlığını dikkate alacak şekilde revize edilmiş bir kalkınma anlayışını yansıtmadığı gibi sadece ekonomik anlamda büyümeyi temel alan kalkınma anlayışının değişmesine de katkı sunabilecek gibi görünmemektedir. Yine de, sürdürülebilirlik kavramının günümüzde kalkınma kuramı açısından büyük önemi olup mevcut ekolojik krizin içinde artık devletler demokratik meşruiyetlerini sağlamak için bu gibi kavramlara başvurmaktadır.⁸³

Günümüzde “degrowth” adı verilen yaklaşım, mevcut kalkınma anlayışına önemli eleştiriler getirmektedir. Türkçeye çoğunlukla “küçülme” olarak çevrilen bu yaklaşım⁸⁴, temelde, ekonomik anlamda büyümenin geliri ve refahı artıracağını ifade eden geleneksel kalkınma anlayışının karşısında yer almaktadır. Küçülme, ortaya çıktığı 21. yüzyılda öncelikle ekonomik büyümeye karşı bir slogan olarak ele alınmış olsa da günümüzde sosyo-ekolojik dönüşüm üzerine tartışmayı yeniden politikleştirme, muhalefet oluşturma ve alternatifler arama çabası olarak bir toplumsal hareket hâline gelmiştir. Dolayısıyla “küçülme”yi mevcut kalkınma paradigmasının bir eleştirisi olarak ele almak mümkündür.⁸⁵

Mevcut anlayışa yönelik bir diğer yaklaşım olarak “iyi yaşam” anlamına gelen “*buen vivir*”den de bahsetmek gerekmektedir. “Washington Uzlaşısı” ile karakterize edilen neoliberal politikalar (kemer sıkma, devletin küçülmesi, özelleştirmeler) sonrasında 21. yüzyılın başlarında Latin Amerika’da, özellikle And Dağları bölgesinde siyasi ve ekonomik anlamda bir dönüşüm meydana gelmiştir. Bu yeni dönemin en önemli etik ve politik çıktısı, yerli halk hareketlerinin uzun süreli direnişinden doğan “*buen vivir*” kavramıdır.⁸⁶ *Buen vivir*, ekonomik büyümeye dayalı, lineer ve Batılı bir modernleşme diskuru üzerinden ilerleyen kalkınma anlayışına bir alternatif olarak ele alınmakta, insanların ve doğanın birliğini, varoluşun mekansal-zamansal bütünlüğünü ve uyumunu esas alan bir bilgi ve yaşam sistemi olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Batı düşüncesinde doğa genellikle insan için araçsal bir değere sahipken *buen vivir* anlayışında doğanın kendinden menkul bir değeri vardır. Bu nedenle *buen vivir*, aynı zamanda doğayı mülkiyet hakkına konu edilebilir bir nesne hâline getiren hukuk anlayışından da radikal bir kopuşu temsil etmektedir.⁸⁸

Özetlemek gerekirse kalkınma söylemi, farklı tarihsel uğraklarda değişse, hatta günümüzde, özellikle de kalkınmanın insan hakkı olarak kabul edilmesi ve sürdürülebilirliğin ön plana çıkması gibi adımlar dolayısıyla önemli bir değişim yaşıyor gibi görünse de özel mülkiyetin kalkınmanın ön koşulu olarak rolü bu süreçte değişmemiştir. Üçüncü bölümde bu süreklilik, hukuk ideolojisi bağlamında ele alınarak, bu söylemin nasıl doğallaştırıldığı ve toprak gaspları başta olmak üzere günümüzde yaşanan birçok pratiğe nasıl zemin hazırladığı gösterilecektir.

III. Mülkiyet, Kalkınma ve Hukuk Arasındaki İlişkinin İdeolojik İnşası

Kalkınma söylemi çoğu zaman hukuku, ekonomik büyüme ve toplumsal ilerlemenin gerçekleşebilmesi için gerekli olan teknik ve tarafsız bir araç olarak⁸⁹ sunmuştur. Özel mülkiyet açısından da geçerli olan durum budur. “İyi tanımlanmış” ve hukuken güvence altına alınmış mülkiyet haklarının verimlilik için ön koşul olarak kabul edilmesi ve bunların sağlanmasının kalkınmayı teşvik edeceği varsayımı,

⁸³ Modern devletin meşruiyetinin ve iktidar anlayışının siyasal ekoloji perspektifi çerçevesinde nasıl dönüştürülebileceğini tartışan bir çalışma için bkz. A. Aslı Şimşek Öner, “Siyasal Ekoloji Çerçevesinde Devlet Kudretinin Yeşilleşmesine İlişkin Bir Tartışma”, *Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6/2 (2024), 186-255.

⁸⁴ Öte yandan kavramın tam olarak çevirisi konusunda çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Örneğin Köybaşı, kelimenin Türkçeye “nabüyüme” olarak çevrilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekte ve bu kavramı tercih etmektedir. Köybaşı’na göre, kelimenin İngilizce karşılığı olan “degrowth” ve Fransızca karşılığı olan “décroissance” kelimelerinin türetilmiş olduklarını, başlarına gelen “de” ve “dé” eklerinin her iki dilde de arkasından gelen kelimenin anlamını tersine çevirme şeklinde bir anlamı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda “degrowth” kelimesinin Türkçeye “küçülme” olarak çevrilmesinin dil bilimi anlamında doğru olmadığı gibi aynı zamanda olumsuz bir anlamda çağrıştırdığını ifade etmektedir. Köybaşı, bu nedenle tıpkı “mağlup/namağlup” kelimelerinde olduğu gibi Farsçadan Türkçeye geçen ve devamında gelen kelimenin anlamını tersine çeviren “na-” ekinin burada da kullanılabileceğini ifade etmektedir. İlgili tartışma için bkz. Köybaşı, *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasalcılık*, dipnot 1164, 302-303.

⁸⁵ Federico Demaria vd., “What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement”, *Environmental Values* 22/2 (2013), 192.

⁸⁶ Johannes M. Waldmueller – Laura Rodríguez, “*Buen vivir* and the Rights of Nature: Alternative Visions of Development”, *Routledge Handbook on Development Ethics*, ed. Jay Drydyk – Lori Keleher (Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2019), 234

⁸⁷ Catherine Walsh, “Development as *Buen Vivir*: Institutional Arrangements and (De)colonial Entanglements”, *Development* 53/1 (2010), 18.

⁸⁸ Waldmueller – Rodríguez, “*Buen vivir* and the Rights of Nature”, 241.

⁸⁹ Bu konuda hukukun araçsallığı (*instrumentality*) ile hukukun/yasamanın araçsalcılığı (*instrumentalism*) arasındaki farktan bahsetmek gerekmektedir. Nitekim hukuk elbette toplumsal düzenin sağlanması için bir araç görevi görmektedir. Ancak bu noktada hukukun iktidarın sınırlandırılması ve kötüye kullanılmasının önüne geçilmesi gibi içsel birtakım değerlere sahip olduğu hatırlatılmalıdır. Öte yandan araçsalcılık ise hukuku yalnızca belli politik hedefleri uygulamak için bir teknik veya araç olarak gören görüştür. Bu yaklaşım açısından hukuk, özellikle ekonomik büyüme ve istihdam gibi ekonomik ve sosyal amaçlara ulaşmak için kullanılan, bu hedeflere ulaşabilmek adına her an değiştirilebilecek olan bir araç rolü görmektedir. Hans Gribnau, “Legislative Instrumentalism vs. Legal Principles in Tax Law”, *International Tax Law Review* 3 (2012), 16-20. Bilge Bingöl Schrijer de bu ayrım üzerinden hareket ederek Türkiye’deki kalkınma politikalarında hukukun kullanımını bu araçsalcılık yaklaşımı bağlamında değerlendirmektedir. Yazar, özellikle de torba yasa gibi birtakım yöntemlerle kalkınmanın sağlanabilmesi adına toplu ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilen yaşama sürecini örnek göstererek yasamanın araçsallaştırıldığını ifade etmektedir. Bilge Bingöl Schrijer, “Hukuk ve Kalkınma İlişkisi Açısından Araçsallaştırılmış Yasama Faaliyeti”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25/1 (2023), 23-65.

özellikle neoliberalizmle birlikte kalkınmanın reçetesi olarak sunulmaya başlanmıştır.⁹⁰

Elbette modern anlamda mülkiyet düşüncesinin felsefi temelleri, kalkınma anlayışının ortaya çıkmasından daha öncesine dayanmaktadır. Bu düşüncenin izlerini Bilimsel Devrim'in etkisiyle dünyanın insanların ihtiyaçlarına göre parçalarına ayrılabilen, incelenen ve bu ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenebilen bir makine olarak kavranmasına kadar sürmek mümkündür.⁹¹ Bu mekanik dünya anlayışını tamamlayan Aydınlanma düşüncesi ise toplumsal düzenin merkezine akıl sahibi, özerk, kendi çıkarlarını rasyonel biçimde belirleyebilen "birey"i yerleştirmiştir.⁹² Böylece birey, hem doğanın hem de toplumun üzerinde hâkimiyet kurma kapasitesine sahip, kendi özgürlüğünü mülkiyet ve tasarruf yoluyla gerçekleştiren bir özne olarak kurgulanmış; modern mülkiyet anlayışının felsefi temeli de bu yeni özne tasarımıyla şekillenmiştir.⁹³

Bu düşünce, insanın hem doğaya hem kendi kaderine hükmedebileceği inancını güçlendirmiş; geleneksel otoritelere karşı bireysel hak ve özgürlük taleplerini besleyerek, çeşitli toplumsal ve ekonomik etkenlerle birlikte büyük bir devrimin -Fransız Devrimi'nin- önünü açmıştır.⁹⁴ Dolayısıyla bu yeni özne hukuki ve siyasi anlamda da temsil edilmeye başlamıştır. Bu özne tasavvurunun arka planında, özellikle John Locke'un "emek temelli mülkiyet" anlayışı önemli bir etkiye sahiptir. Locke'a göre birey, kendi bedeninin ve emeğinin doğal sahibidir; dolayısıyla emeğini daha önce kimsenin sahip olmadığı bir varlığa kattığında, o varlık üzerinde mülkiyet hakkını ileri sürebilecektir.⁹⁵ Mülkiyet, böylelikle emeğinin uzantısı olarak bireyin en temel ve en önemli haklarından birisi hâline gelmektedir. Locke'a göre modern devletin meşruiyeti tam da bu noktadan kaynaklanmaktadır: Devletin temel amacı, bireylerin yaşam, özgürlük ve özellikle emek yoluyla edindikleri mülkiyet haklarını güvence altına almak ve korumaktır.⁹⁶ Bu nedenle devlet, bireyin mülkiyetini koruduğu ölçüde meşru kabul edilmekte ve böylece mülkiyet hakkı modern hukuki ve siyasi düzenin kurucu ilkelerinden biri hâline gelmektedir. Hatta bu düşünce Fransız Devrimi'nin de parolası olmuştur.⁹⁷

Bu tarihsel ve felsefi miras, sonraki yüzyıllarda siyasal teoriyi, ekonomi ve hukuk teorisini de derinden etkilemiştir. Nitekim piyasa ekonomisinin işleyişini açıklamaya çalışan modern iktisat teorileri, mülkiyeti verimlilik, teşvik ve rasyonel kaynak tahsisi için vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirmiştir. Örneğin Garrett Hardin, "Müştereklerin Trajedisi (*The Tragedy of Commons*)" başlıklı makalesinde, kimsenin mülkiyetinde olmayan, herkese açık bir otlak üzerinde koyunlarını otlatan çobanlar örneği üzerinden ortak olan kaynakların nasıl yok olacağını anlatmaktadır. Bu örnekte her bir çoban "rasyonel ve kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan bireyler olarak" sürülerini genişletmeye çalışacak, bu da sınırlı olan kaynakların bir noktada aşırı kullanımıyla, dolayısıyla Hardin'in deyişiyle "trajedisile" sonuçlanacaktır. Hardin'in bu sorun için getirdiği çözüm ise bu toprakların korunması için özel mülkiyet haklarının güvence altına alınması veya devlet mülkiyetinin tanınmasıdır.⁹⁸

⁹⁰ David Kennedy, "Some Caution about Property Rights as a Recipe for Economic Development", *Accounting, Economics, and Law* 1/1 (2011), 2.

⁹¹ Kamile Pope vd., "The What, Who and How of Socio-Ecological Justice: Tailoring A New Justice Model For Earth System Law", *Earth System Governance* 10 (2021), 1.

⁹² Aydınlanma Düşüncesi'nin bireyci yaklaşımı için bkz. Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 38-40.

⁹³ Macpherson, 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de ortaya çıkan ve kendisinin "mülkiyetçi bireycilik (*possessive individualism*)" adını verdiği bir anlayışın ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu anlayış uyarınca birey kendini, kendi kişiliğinin ve yeteneklerinin sahibi olarak görmektedir. Bunun sonucunda birey, kendisini ahlaki veya toplumsal bir bütünün bir parçası olarak görmemekte, bu nedenle kendisinin topluma karşı da hiçbir borcunun olmadığını düşünmektedir. Crawford Brough Macpherson, *Mülkiyetçi Bireyciliğin Siyasal Teorisi: Hobbes'tan Locke'a*, çev. Ali Karatay (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 17-18.

⁹⁴ Zeynep Özlem Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 205.

⁹⁵ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 24.

⁹⁶ Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, 81; Oktay Uygun, *Devlet Teorisi* (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2024), 282-283.

⁹⁷ Adnan Güriz, *Teorik Açından Mülkiyet Sorunu* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018), 139.

⁹⁸ Garrett Hardin, "Müştereklerin Trajedisi", *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 32. Hardin'in görüşleri, 20. yüzyıl boyunca pek çok iktisatçı ve hukukçu tarafından desteklenmiş, "müştereklerin çitlenmesi" konusunda bir gerekçe olarak gösterilmiş ve kalkınma politikalarının kuramsal temellerinden biri hâline gelmiştir. Örneğin Nobel ödüllü iktisatçı Ronald H. Coase, kaynaklar üzerindeki rekabetin ve dışsallıkların, ancak açık biçimde tanımlanmış ve hukukten korunan mülkiyet hakları aracılığıyla çözülebileceğini ileri sürmüştür. "Coase Teoremi" olarak bilinen bu yaklaşım, eğer mülkiyet hakları iyi bir şekilde tanımlanmışsa ve işlem maliyetleri düşükse, tarafların kendi aralarında pazarlık ederek toplumsal açıdan en verimli çözüme ulaşacaklarını savunmuştur. Bu görüş, devlet müdahalesine gerek kalmadan piyasa içi çözüm olanaklarını yüceltmış ve iyi tanımlanmış özel mülkiyet haklarının varlığını kalkınma için ön koşul olarak görmüştür. Dolayısıyla Coase da kamuya açık varlıklar için mülkiyetin belirsizliğinin bir trajedi yaratacağını öngörmektedir. Muzaffer Dülger, *Hukuka Ekonomik Yaklaşımın Toplumsal Dayanakları* (İstanbul: On İki Levha, 2020), 87-91. Öte yandan Hardin'in bu görüşlerine yönelik literatürde çok sayıda eleştiri de bulunmaktadır. Her ne kadar bu literatür de tipki Hardin'i destekleyen görüşler bakımından olduğu gibi oldukça hacimli olsa da özellikle de Elinor Ostrom'un görüşlerinden bahsedilmesi önemlidir. Nitekim Ostrom, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet dışında bir alternatif olarak müştereklerin yerel topluluklar tarafından geliştirilen kurallar aracılığıyla sürdürülebilir biçimde yönetilebileceğini birçok ampirik araştırmayla göstermiştir. Dolayısıyla Hardin'in müşterekleri kaçınılmaz bir "trajedi" olarak ele alan yaklaşımına karşı Ostrom, müştereklerin uygun kurumsal düzenlemeler ve topluluk temelli yönetim mekanizmaları aracılığıyla uzun vadeli olarak korunabileceğini ortaya koyarak bu indirgemeci çerçeveye güçlü bir eleştiri getirmiştir. Elinor Ostrom, *Müştereklerin Yönetimi: Kolektif Eylem Kurumlarının Evrimi*, çev. Cemal Balcı (İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2024). Ostrom, bu çalışmasıyla 2009 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazanmıştır.

Bu çerçevede hukukun rolü belirleyici hâle gelmektedir. Özel mülkiyetin ekonomik işlevini yerine getirebilmesi için, mülkiyet haklarının açık şekilde tanımlanması, herkes için öngörülebilir kurallara bağlanması ve bu hakların ihlâli durumlarında etkin yaptırımlarla korunması gerekmektedir.⁹⁹ Hukukun sağladığı bu normatif çerçeve, ekonomik faaliyetlerin öngörülebilirliğini ve piyasaların işleyebilirliğini teminat altına almaktadır. Bu yaklaşımın yansımaları toprak mülkiyeti alanında da görülmektedir: Ortaklaşa ve/veya kayıt dışı olarak kullanılan toprakların tapu ve kadastro gibi uygulamalarla kayıt altına alınması, hukukileştirilmesi; yatırımcı açısından hukuki belirlilik ve güvenlik yaratmanın temel koşulu olarak görülmektedir. Zira toprakları hukukten kayıt altına almanın, tapulamanın; yatırımcı çekme, toprağı devredilebilir hâle getirme, kredi imkânlarına erişme gibi birçok faydasının olduğu savunulmaktadır.¹⁰⁰ Bu nedenle, kalkınma kuramı açısından hâkim paradigma hâlâ yoksulluğun azaltılması ve kalkınmanın sağlanması için mülkiyet haklarını açık biçimde tanımlayan ve bunları koruma altına alan bir hukuk düzeninin gerekliliğini vurgulamaktadır.¹⁰¹

Ancak Kennedy'nin de belirttiği gibi günümüzün endüstriyel toplumlarında "güçlü ve iyi tanımlanmış" mülkiyet hakları ile kalkınma arasında doğrudan bir bağlantı olduğu iddiası, tarihsel incelemeye dayanan bir gerçeklik olmaktan ziyade ideolojik bir iddiadır.¹⁰² Nitekim tarihsel olarak da bu tezin doğru olmadığı görülebilecektir. Her şeyden önce Batı'da sanayileşmenin farklı dönemlerinde, çok çeşitli mülkiyet rejimlerinin olduğu durumlarda da hızlı büyüme ve sanayileşme görülmüştür. Benzer şekilde gelişmiş ülkelerin birbirlerinden farklı, kimi zaman resmi, kimi zaman ise gayri resmi mülkiyet rejimleri bulunabilmektedir.¹⁰³

Bütün Batı (ve Batılılaşmış) uluslarının kalkınmalarının kaynağını, kavramsal ve düşünsel olarak da oldukça tartışmalı olan tek bir kavramda, "mülkiyet"te aramak oldukça indirgemeci bir yaklaşımdır. Buna rağmen kalkınma söylemi, tarih boyunca mülkiyet haklarını her zaman doğal ve evrensel bir iyi olarak sunmuştur. Halbuki mülkiyet, sabit, doğal ve teknik bir hukuki terim değil; toplumsal olarak inşa edilmiş, akışkan bir kavram olmanın yanı sıra toplumdaki iktidar ve tahakküm ilişkilerini de doğrudan yansıtmaktadır. Dolayısıyla mülkiyet haklarının kalkınma üzerindeki etkisi evrensel ve değişmez değildir; tam tersine, belirli siyasi, sosyal ve hukuki tercihler tarafından şekillenen ekonomik örgütlenme biçimlerine bağlıdır. Mülkiyeti bu bağlamından koparıp sadece onu kalkınmanın bir reçetesi olarak sunmak ise ideolojik bir yanılsamadır.

Bu noktada son olarak ideoloji kavramından bahsetmek, özellikle de "hukuk ideolojisi" bağlamında meseleyi değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim kalkınma ve hukuk arasında zorunlu bir ilişki kuran yaklaşımların tümünde bu ideolojinin izleri bulunmaktadır. İdeoloji, tanımlanması kolay bir kavram değildir. Tarih boyunca bu kavrama olumsuz bir anlam atfedenlerin yanında bu kavramı örneğin işçi sınıfının örgütlenmesi için zorunlu bir kavram olarak ele alanlar da olmuştur.¹⁰⁴ Ancak özellikle

⁹⁹ Richard A. Posner da, iyi işleyen bir hukuk sisteminin bir ülkenin ekonomik büyümesi için zorunlu olduğu teorik olarak kesin biçimde kanıtlanamasa da, hukukun üstünlüğünün ekonomik gelişmeye önemli ölçüde katkı sunduğuna dair güçlü ampirik bulgular bulunduğunu ifade etmektedir. Hukukun zayıf olduğu ya da hiç olmadığı durumlarda mülkiyet ve sözleşme haklarının ancak şiddet, akrabalık bağları veya son derece maliyetli öz-koruma yöntemleriyle güvence altına alınabildiğini; bunun ise modern ekonomilerin ihtiyaç duyduğu karmaşık işlemleri baltaladığını savunmaktadır. Bu nedenle hukukun yokluğu, yeni firmaların sisteme girişini engelleyen, güven ilişkilerini zedeleyen ve ekonomik büyümeyi yavaşlatan "gizli maliyetler" üretmektedir. Richard A. Posner, "Creating a Legal Framework for Economic Development", *The World Bank Research Observer* 13/1 (1998), 2-3.

¹⁰⁰ Sebastian Galiani, Ernesto Schargrodsky, "Property rights for the poor: Effects of land titling", *Journal of Public Economics* 94 (2010), 700. Hatta Dünya Bankası da özellikle 2000'li yıllara kadar ortak mülkiyet sistemlerinin terk edilerek serbest mülkiyet haklarının tesis edilmesini ve bu toprakların parsellere bölünerek kayıt altına alınmasını savunmuştur. Zaman içinde Banka bu görüşünü değiştirmiş, ortak mülkiyet sistemlerinin de işlevsel olabileceğini kabul etmişse de bu sistemi bireysel mülkiyet haklarını önceleyen bir sistemle eşit derecede geçerli ve verimli bir alternatif olarak kabul etmemektedir. Dolayısıyla hükümetlerin iş birliği maliyetini azaltmak, hesap verebilirliği artırmak ve ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için zaman içinde mülkiyet haklarının daha fazla bireyselleşmesine yönelik olası bir evrime imkân tanıması gerektiği vurgulanmaktadır. Klaus Deininger, Hans Binswanger, "The Evolution of the World Bank's Land Policy: Principles, Experience, and Future Challenges", *The World Bank Research Observer* 14/2 (1999), 248-249.

¹⁰¹ Özel mülkiyet ve kalkınma arasında olumlu, hatta zorunlu bir ilişki kuran düşüncenin felsefi anlamda en önemli temeli güncel olarak Hernando de Soto'nun görüşlerindedir. De Soto'nun *Sermayenin Sırrı: Kapitalizm Batıda Zaferler Kazanırken Diğer Yerlerde Neden Başarısız?* kitabının henüz başlığında yer alan bu sorunun yanıtı, bu ülkelerde özel mülkiyetin yetersiz bir şekilde korunuyor olmasıdır. De Soto'ya göre varlıkların verimliliklerini artıran, onların aktif sermayeye dönüştürülmesini sağlayan resmî mülkiyet sistemleri, bir başka deyişle varlıkların ister tapu kütüğüne kaydedilerek isterse başka şekillerde olsun bir kayıt sistemi içinde muhafaza edilmesidir. Hatta De Soto, resmî mülkiyet sistemlerini doğrudan "sermayenin hidroelektrik santrali" olarak tanımlamaktadır. Hernando de Soto, *Sermayenin Sırrı: Kapitalizm Batıda Zaferler Kazanırken Diğer Yerlerde Neden Başarısız?*, çev. Murat Aygen (Ankara: Liberte Yayınları, 2024), 49-50. Benzer şekilde Douglass North da kalkınmanın en önemli unsurlarından birinin iyi tanımlanmış mülkiyet hakları olduğunu belirtmektedir. Düşünürü göre Üçüncü Dünya ekonomileri ile gelişmiş sanayi ekonomileri arasındaki farklara bakıldığında, iyi tanımlanmamış, hukuk sistemi tarafından güvence altına alınmamış mülkiyet haklarının üretim üzerinde olumsuz etkileri (işlem maliyetlerinin yüksekliği, kısa vadeli, küçük ölçekli, düşük sermayeli üretim) olduğu görülebilecektir. Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (New York: Cambridge University Press, 1990), 65.

¹⁰² Kennedy, "Some Caution about Property Rights", 3.

¹⁰³ Kennedy, "Some Caution about Property Rights", 3.

¹⁰⁴ Örneğin V. Lenin, ideolojiyi olumsuz anlamda kullanmamaktadır. "Yegâne tercih, burjuva ve sosyalist ideoloji arasındadır. Bir orta yol yoktur (çünkü insanlık bir "üçüncü" ideoloji yaratmamıştır, dahası, sınıf karşıtılarıyla bölünmüş bir toplumda sınıfsız ya da sınıf üstü bir ideoloji olamaz). Dolayısıyla sosyalist ideolojiyi herhangi bir şekilde küçültmek, ondan çok az bile olsa uzaklaşmak burjuva ideolojisini kuvvetlendirmek demektir." David McLellan, *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 27.

de eleştirel bir yaklaşımla “hukuk ideolojisi”nden bahsedildiğinde gerçekliği çarpıtan¹⁰⁵, iktidar ve tahakküm ilişkilerini gizleyen, üzerini örten, meşrulaştıran bir durumdan bahsedilmektedir. Terry Eagleton ideolojinin altı farklı stratejiyle bu meşrulaştırmayı gerçekleştirdiğini ifade etmektedir: Egemen iktidar kendisini, “(i) kendisine yakın inanç ve değerlerin *tutunmasını sağlayarak*, bu tür inançları, doğrulukları kendinden menkul ve görünüşte kaçınılmaz kılacak şekilde (ii) *doğallaştırarak* ve (iii) *evrenselleştirerek*, (iv) kendisine meydan okumaya kalkışan fikirlere *çamur atarak*, (v) rakip düşünce biçimlerini, muhtemelen, açığa vurulmayan, ama sistemli bir mantıkla, *dışlayarak* ve (vi) toplumsal gerçekliği kendine uygun yollarla *çapraşıklılaştırarak*” meşrulaştırabilmektedir.¹⁰⁶

Bu durumu hukuk ve özel mülkiyet arasındaki ilişkide de görmek mümkündür: (i) Hukuk, özel mülkiyetin bireysel özgürlük, verimlilik ve toplumsal ilerleme ile özdeşleştirilmesi yoluyla özel mülkiyet merkezli bir hukuk anlayışına yakın inanç ve değerlerin toplumsal alanda tutunması sağlanmaktadır. (ii) Bu mülkiyet anlayışı doğallaştırılmakta; aslında tarihsel ve politik tercihler sonucu ortaya çıkan belirli bir mülkiyet rejimi, insan doğasının kaçınılmaz bir uzantısı gibi gösterilmektedir. Bu süreçte hukukun mülkiyeti kuran ve yeniden üreten rolü gizlenerek, sanki önceden var olan doğal bir düzeni yalnızca tanıyor ve koruyormuş izlenimi yaratmaktadır. (iii) Aynı zamanda aslında Batı tarihine ve belirli toplumsal koşullara özgü bir mülkiyet modeli, tüm toplumlar ve tüm kalkınma aşamaları için geçerli tek çözüm olarak sunulmakta; dolayısıyla evrenselleştirilmekte, (iv, v) alternatif mülkiyet biçimleri ve topluluk temelli düzenlemeler itibarsızlaştırılmakta, dışlanmaktadır. Zira kalkınma ve hukuk literatüründe özel mülkiyet dışındaki düzenlemeler ya istisnai durumlar olarak ele alınmakta ya da geçici, ilkel ya da modernliğe giden yolda tamamlanmamış bir aşama şeklinde konumlandırılmaktadır. Bu söylem, özellikle teknik, tarafsız ve nötr olduğu iddia edilen hukuk kuralları bütünü perdesi altında, özel mülkiyete alternatif mülkiyet biçimlerinin ciddiye alınmasını engelleyen normatif bir hiyerarşi kurmaktadır. (vi) Son olarak, hukukun karmaşık teknik dili ve uzmanlaşmış kurumsal yapıları aracılığıyla toplumsal gerçeklik bilinçli biçimde çapraşıklılaştırılmaktadır. Mülkiyet rejiminin politik ve sınıfsal sonuçları tapu, kadastro, sözleşme, yatırım güvenliği gibi teknik kategoriler içinde eritilerek görünmez kılınmakta; böylece mülkiyet rejiminin yarattığı eşitsizlikler de hukukun tarafsızlık söylemi altında gizlenmektedir.

Bu tarihsel ve kuramsal çerçeve birlikte değerlendirildiğinde, özel mülkiyetin kalkınmanın doğal ve kaçınılmaz bir unsuru olarak sunulmasının aynı zamanda somut toplumsal ve mekânsal sonuçlar ürettiği görülmektedir. Birinci bölümde ele alınan büyük ölçekli toprak temellükleri, hukukun teknik ve tarafsız bir araç olarak kurgulanmasıyla birlikte, özel mülkiyet merkezli bu anlayışın en görünür tezahürlerinden birini oluşturmaktadır. Toprakların müşterek bir yaşam alanı olmaktan çıkarılarak yatırım nesnesi hâline getirilmesi, bu bölümde tartışılan hukuk ideolojisinin pratikte nasıl işlediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada büyük ölçekli toprak temellükleri veya eleştirel bir perspektifle adlandırılırsa “toprak gaspları”, kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkiyi yansıtan yakın tarihli ve somut bir örnek olarak ele alınmıştır. Toprak mülkiyetinde yaşanan dönüşüm üzerinden özel mülkiyetin kalkınma söylemi içinde merkezi ve ideolojik konumu tartışılmıştır. Özellikle kalkınma kuramının tarihsel olarak kendi içinde geçirdiği dönüşüm de göz önünde bulundurularak 1960’lı yıllarda modernleşme kuramından günümüzde sürdürülebilir kalkınma söylemine uzanan geniş bir kuramsal çerçevede, özel mülkiyetin neredeyse istisnasız biçimde kalkınmanın ön koşulu olarak sunulduğu ortaya konulmuştur. Nitekim insani gelişme yaklaşımı ve kalkınma hakkı gibi daha kapsayıcı ve eleştirel görünen yaklaşımlarda dahi mülkiyet rejiminin veya hukukun rolü sorgulanmamaktadır. Aksine, çoğu zaman piyasa temelli bireysel özel mülkiyet düzenini esas alarak yalnızca bu düzenin yarattığı olumsuz etkileri telafi etmeye yönelik iyileştirici mekanizmalara odaklanmaktadır. Benzer şekilde sürdürülebilir kalkınma söylemi de, ekolojik sınırları tanımasına rağmen, büyüme merkezli kalkınma anlayışını korumaya devam etmektedir.

Bu durum, özel mülkiyetin hukuk içinde doğal, evrensel, kendiliğinden ortaya çıkmış bir kurum olarak ideolojik bir rol kazanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu süreçte hukuk da mülkiyetin belirli bir biçimini kuran, meşrulaştıran ve evrenselleştiren ideolojik bir mekanizma olarak işlemektedir. Hukukun tarafsızlık ve nesnellik söylemleri aracılığıyla belirli tarihsel ve politik tercihler doğal ve kaçınılmaz kurumlar gibi sunulmakta; böylece mülkiyet rejimlerinin yol açtığı eşitsizlikler ve mülksüzleştirme pratikleri de görünmez kılınmaktadır.

¹⁰⁵ Bu noktada Karl Marx’ın ve Friedrich Engels’in ideolojiye yüklediği olumsuz anlamdan bahsetmek gerekmektedir. Düşünürler, bütün ideolojilerde insanların ve insanların içlerinde bulunduğu durumların bir *camera obscura*da olduğu gibi baş aşağı göründüklerini ifade etmektedir. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013), 34-35. Dolayısıyla ideoloji maddi koşulların yansıması değil, bu koşulların yanlış bilgisidir. Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014), 13.

¹⁰⁶ Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 23.

Toprak gaspları, kalkınma adı altında gerçekleştirilen düzenlemelerin, bu konuda kapsamlı bir paradigma değişimi olmadığı müddetçe, insanlar ve ekosistem üzerinde olumsuz etkileri olacağını göstermektedir. Dolayısıyla kalkınma ve hukuk arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Kalkınmayı yalnızca ekonomik büyüme ve milli gelirin artırılmasıyla özdeşleştiren yaklaşımlar, mülkiyet rejimlerinin yarattığı eşitsizlikleri ve mülksüzleştirme pratiklerini görünmez kılmaktadır. Bu nedenle kalkınmanın dayandığı mülkiyet, hukuk ve iktidar varsayımlarının birlikte sorgulanması gerekmektedir. Bu noktada, mevcut kalkınma paradigmasının sınırlarını zorlayan küçülme (*degrowth*), *buen vivir* ve müşterekler gibi yaklaşımlar, kalkınmayı yalnızca telafi edici mekanizmalarla iyileştirmeyi değil, mevcut iktidar ve mülkiyet ilişkilerini kökten sorgulamayı hedefleyerek hukuk kuramı için önemli imkânlar sunmaktadır.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Bu makale yazılırken yalnızca İngilizce “Abstract” ve “Extended Abstract” kısımlarının yazımının ardından dilbilgisi ve gramer kontrolünün yapılması için ChatGPT yapay zekâ aracından faydalanılmıştır. Bunun dışında herhangi bir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.

Kaynakça

- Adelman, Sam – Abdul Paliwala. “Introduction”, *The Limits of Law and Development: Neoliberalism, Governance and Social Justice*. ed. Sam Adelman – Abdul Paliwala. 1-12. Abingdon: Routledge, 2021.
- Agbley, Gideon Kofi. “Land Grabbing and the Gendered Livelihood Experience of Smallholder Farmers in Northern Ghana: Through a Human Development and Capability Lens”. *Ghana Journal of Development Studies*, 16/1 (2009), 155-180. <https://doi.org/10.4314/gjds.v16i1.8>
- Akbaba, Ahmet. *İnsan Hakları Hukukunda Üçüncü Kuşak Haklar*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016.
- Akbaş, Akbaş. *Hukukun Büyübozumu*. Ankara: Notabene Yayınları, 2015.
- Alden Wily, Liz. “The Law and Land Grabbing: Friend or Foe?”, *Law and Development Review* 7/2 (2014), 207-242. <https://doi.org/10.1515/ldr-2014-0005>
- Alden Wily, Liz. “From State to People’s Law: Assessing Learning-By-Doing as a Basis of New Land Law”. *Fair Land Governance. How to Legalise Land Rights for Rural Development*. ed. Jan Michiel Otto, André Hoekema. 85-110. Leiden University Press, 2012.
- Anseeuw, Ward – Tim Bending. *Land Rights and the Rush for Land: Findings of the Global Commercial Pressures on Land Research Project*. ILC, 2012.
- Aral, Berdal. *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak ‘Kolektif Haklar’*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010.
- Arango, Lorenza vd. “Land Grabbing, Land Dispossession, Land Rush: What Can We Learn From Colombia?”. *The Journal of Peasant Studies* 52, no. 7 (2025), 1632-1665. <https://doi.org/10.1080/03066150.2025.2554822>
- Baker Smith, Katelyn – Szocs Boruss Miklos Attila. *What is Land Grabbing?: A Critical Review of Existing Literature*. Eco Rurals, 2016. https://farmlandgrab.org/uploads/attachment/EcoRurals_WhatIsLandGrabbing_2016.pdf
- Bingöl Schrijer, Bilge Bingöl. “Hukuk ve Kalkınma İlişkisi Açısından Araçsallaştırılmış Yasama Faaliyeti”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25/1 (2023), 23-65.
- Borras Jr., Saturnino M. – Jennifer C. Franco. “Land Rush”. *The Journal of Peasant Studies* 52/7 (2025), 1666-1681. <https://doi.org/10.1080/03066150.2024.2317961>
- Borras Jr., Saturnino M. vd. “Towards a Better Understanding of Global Land Grabbing: An Editorial Introduction”. *The Journal of Peasant Studies* 38/2 (2011), 209-216. <https://doi.org/10.1080/03066150.2011.559005>
- Bosselmann, Klaus. *The Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance*. Abingdon: Routledge, 2008.
- Broughton, Alan. “Land Grabbing: A New Colonialism”. *LINKS: International Journal of Socialist Renewal*, 2012. Erişim 31 Aralık 2025. <https://links.org.au/land-grabbing-new-colonialism>

- Brundlandt, G. H. "Our Common Future Report of the World Commission on Environment and Development". UN-Dokument A/42/427. Cenevre: 1987. Erişim 1 Ocak 2026. <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm>
- Busscher, Nienke vd. "Environmental Justice Implications of Land Grabbing for Industrial Agriculture and Forestry in Argentina". *Journal of Environmental Planning and Management* 63/3 (2020), 500-522. <https://doi.org/10.1080/09640568.2019.1595546>
- Carruthers, David. "From Opposition to Orthodoxy: The Remaking of Sustainable Development". *Journal of Third World Studies* 18/2 (2001), 93-112.
- Cevizci, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Clements, Paul Clements. "Multilateral Development Banks and the International Money Bank". *Research Handbook on Global Justice and International Economic Law*. ed. John Linarelli. 121-145. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2013).
- Cogolati, Samuel. *International Law to Save the Commons: The International Legal Protection of the Commons in Development*. Leuven: KU Leuven, Doktora Tezi, 2020.
- Çebi, Sezgin Seymen. "Ekoloji, İdeoloji, Özneleşme ve Hukuk". *Doğu Batı, Son Dönemeç: Ekolojik Kriz* 95 (2020), 11-44.
- Çelik, Elif. "Bir İnsan Hakkı Olarak Kalkınma Hakkı?". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 451-478.
- Da Vià, Elisa. The Politics of "Win-Win" Narratives: Land Grabs as Development Opportunity?" International Conference on Global Land Grabbing, University of Sussex, Birleşik Krallık, 2011.
- De Schutter, Olivier. "How Not to Think of Land-Grabbing: Three Critiques of Large-Scale Investments in Farmland". *Journal of Peasant Studies* 38/2 (2011), 249-279. <https://doi.org/10.1080/03066150.2011.559008>
- De Soto, Hernando. *Sermayenin Sırrı: Kapitalizm Batıda Zaferler Kazanırken Diğer Yerlerde Neden Başarısız?* çev. Murat Aygen. Ankara: Liberte Yayınları, 2024.
- Deininger, Klaus – Hans Binswanger. "The Evolution of the World Bank's Land Policy: Principles, Experience, and Future Challenges". *The World Bank Research Observer* 14/2 (1999), 247-276. <https://doi.org/10.1093/wbro/14.2.247>
- Deininger, Klaus – Derek Byerlee. *Rising Global Interest in Farmland: Can It Yield Sustainable and Equitable Benefit?* Washington: World Bank, 2011.
- Deininger, Klaus. *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*. Washington: World Bank & Oxford University Press: 2003.
- Demaria, Federico vd. "What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement", *Environmental Values* 22/2 (2013), 191-215. <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725194>
- Dirlik, Arif. "Developmentalism: A Critique". *interventions* 16/1 (2014), 30-48. <https://doi.org/10.1080/1369801X.2012.735807>
- Dülger, Muzaffer. *Hukuka Ekonomik Yaklaşımın Toplumsal Dayanakları*. İstanbul: On İki Levha, 2020.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Ercan, Fuat. *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.
- Erçin, Süheyla Nur. "Alternatif Bir Kalkınma Ekonomisi Ölçütü, Martha Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı". *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8, no. 1-2 (2020), 23-38.
- Galiani, Sebastian – Ernesto Schargrodsky, "Property Rights for the Poor: Effects of Land Titling". *Journal of Public Economics* 94 (2010), 700-729. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.06.002>
- Gearty, Conor. "Do Human Rights Help or Hinder Environmental Protection?". *Journal of Human Rights and the Environment* 1/1 (2010), 7-22. <https://doi.org/10.4337/jhre.2010.01.01>
- Geary, Kate Geary. *"Our Land, Our Lives": Time out on the Global Land Rush*. Oxfam International, 2012. <https://oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/10546/246731/1/bn-land-lives-freeze-041012-en.pdf>

- Gibson, Julie. "Right to Development". *Encyclopedia of Law and Development*. ed. Koen de Feyter vd. 249-252. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021.
- Grant, Evadné – Onita Das. "Land Grabbing, Sustainable Development and Human Rights". *Transnational Environmental Law* 4/2 (2015), 289-317. <https://doi.org/10.1017/S2047102515000023>
- Gribnau, Hans. "Legislative Instrumentalism vs. Legal Principles in Tax Law". *International Tax Law Review* 3 (2012), 9-42.
- Güriz, Adnan. *Teorik Açısından Mülkiyet Sorunu*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018.
- Hardin, Garrett. "Müştereklerin Trajedisi". *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. ed. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Umut Kocagöz. 25-43. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Harvey, David. *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. çev. Aylin Onacak. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- Ince, Onur Ulas. "Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention". *Rural Sociology*, 79/1 (2013), 104-131. <https://doi.org/10.1111/ruso.12025>
- International Land Coalition (ILC). "Tirana Declaration". 2011. Erişim 4 Aralık 2025. <https://www.landcoalition.org/en/about-ilc/governance/assemblydeclarations/2011-tirana/>
- Jackson, Peter. "A Prehistory of the Millennium Development Goals: Four Decades of Struggle for Development in the United Nations". *UN Chronicle*. Erişim 31 Aralık 2024. <https://www.un.org/en/chronicle/article/prehistory-millennium-development-goals-four-decades-struggle-development-united-nations>
- James Fairhead vd. "Green Grabbing: A New Appropriation of Nature?". *Journal of Peasant Studies* 39/2 (2012), 237-261. <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.671770>
- Juss, Satvinder. "The Coming of Communitarian Rights: Are 'Third-Generation' Human Rights Really 'First Generation Rights?'". *International Journal of Discrimination and the Law* 3 (1998), 159-180.
- Kararmaz, Furkan. "Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem: Modernleşme, Piyasalaşma ve Piyasa-Sonrası". *İstanbul Hukuk Mecmuası* 83/2 (2025), 727-769. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2025.83.2.0001>
- Kennedy, David. "Some Caution about Property Rights as a Recipe for Economic Development". *Accounting, Economics, and Law* 1/1 (2011), 1-62.
- Kennedy, David. "The 'Rule of Law', Political Choices and Development Common Sense". *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. ed. David M. Trubek - Alvaro Santos. 95-173. Cambridge University Press, 2006.
- Kotzé, Louis J. – Sam Adelman. "Environmental Law and the Unsustainability of Sustainable Development: A Tale of Disenchantment and Hope". *Law and Critique* 34 (2023), 227-248. <https://doi.org/10.1007/s10978-022-09323-4>
- Köybaşı, Serkan. *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasalcılık*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2013.
- Lee, Yong-Shik. "General Theory of Law and Development". *Cornell International Law Journal* 50 (2017), 415-471.
- Lee, Yong-Shik. *Law and Development: Theory and Practice*. Londra ve New York: Routledge, 2022.
- Locke, John. *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*. çev. Fahri Bakırcı. Ankara: Ebabil Yayınları, 2012.
- Macpherson, Crawford Brough. *Mülkiyetçi Bireyciliğin Siyasal Teorisi: Hobbes'tan Locke'a*. çev. Ali Karatay. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Maddison, Angus. *The World Economy: A Millenial Perspective*. Paris: Development Center of the Organisation for Economic Co-Operation and Development, OECD, 2001. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2001/06/the-world-economy_g1gh13a3/9789264189980-en.pdf
- Marx, Karl – Friedrich Engels. *Alman İdeolojisi*. çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013.

- McLellan, David. *İdeoloji*. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Minda, Gary. *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*. New York ve Londra: New York University Press, 1995.
- Moges Belay, "The Spectacular Land Rush and Its Consequences in Ethiopia". *Globalizations* (2025), 1582-1598. <https://doi.org/10.1080/14747731.2025.2518704>
- Natacha Bruna vd. "Failed Land Deals and the Invisibilization of Land Grabbing in Mozambique". *Globalizations* (2025), 1617-1634. <https://doi.org/10.1080/14747731.2025.2528511>
- Neef, Andreas. "Law and Development Implications of Transnational Land Acquisitions: Introduction". *The Law and Development Review* 7/2 (2014), 187-205. <https://doi.org/10.1515/ldr-2014-0020>
- North, Douglass C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Odabaşı, Nazım Sinan. *Kuzey-Güney Çelişkileri ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Gelişme Hakkı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Ostrom, Elinor. *Müştereklerin Yönetimi: Kolektif Eylem Kurumlarının Evrimi*. Çev. Cemal Balcı. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, 2024.
- Oxfam International. *Inequality Inc*. Oxford: Oxfam, 2024. <https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2024-01/Davos%202024%20Report-%20English.pdf>
- Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasi ve Ekonomik Kökenleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2025.
- Pope, Kamile vd. "The What, Who and How of Socio-Ecological Justice: Tailoring A New Justice Model For Earth System Law". *Earth System Governance* 10 (2021), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.esg.2021.100124>
- Posner, Richard A. "Creating a Legal Framework for Economic Development". *The World Bank Research Observer* 13/1 (1998), 1-11. <https://doi.org/10.1093/wbro/13.1.1>
- Ra, Doi. "Global Land Rush and Local Resistance: Political Struggles in 'Failed' Land Deals". *Globalizations* (2025), 1599-1616. <https://doi.org/10.1080/14747731.2025.2514420>
- Robenys, Ingrid – Morten Fibieger Byskov. "The Capability Approach". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive* (2023 Yaz Versiyonu). der. Edward N. Zalta ve Uri Nodelman. Erişim 1 Ocak 2026. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/capability-approach/>
- Robertson, Beth – Per Pinstrup-Andersen. "Global Land Acquisition: Neo-Colonialism or Development Opportunity?". *Food Security* 2 (2010), 271-283. <https://doi.org/10.1007/s12571-010-0068-1>
- Robinson, William I. *Promoting Poliarchy: Globalization, US Intervention and Hegemony*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Rostow, W. W. *The Stages of Economic Growth: A Non-Comunist Manifesto*. Londra: Cambridge University Press, 1960.
- Sağlam, Rabia. *Liberalizm, Adalet ve Ütopya*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2008.
- Sancar, Serpil. *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014.
- Santos, Alvaro. "The World Bank's Uses of the 'Rule of Law' Promise in Economic Development". *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. ed. David M. Trubek - Alvaro Santos. 253-300. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Sarkar, Rumu. "Theoretical Foundations in Development Law: A Reconciliation of Opposites". *Denver Journal of International Law and Policy* 33/3 (2005), 365-378.
- Sassen, Saskia. "Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory". *Globalizations* 10/1 (2013), 25-46. <http://dx.doi.org/10.1080/14747731.2013.760927>
- Sen, Amartya. "Equality of What?", *The Tanner Lecture on Human Values* (1979), 197-220.
- Sengupta, Arjun. "On the Theory and Practice of the Right to Development". *Human Rights Quarterly* 24 (2002), 837-889. <https://doi.org/10.1353/hrq.2002.0054>

- Şenses, Fikret. *İktisada (Farklı Bir) Giriş*. İstanbul: İletişim, 2017.
- Şimşek Öner, A. Aslı. "Siyasal Ekoloji Çerçevesinde Devlet Kudretinin Yeşilleşmesine İlişkin Bir Tartışma". *Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6/2 (2024), 186-255. <https://doi.org/10.59933/tauhfd.1610486>
- The Group of 77 at the United Nations. "About the Group of 77". Erişim Tarihi 2 Ocak 2026. <https://www.g77.org/doc/>
- The Land Matrix. "About". Erişim 1 Ocak 2026. <https://landmatrix.org/about/the-land-matrix-initiative/>
- The Land Matrix. "Concluded Deals Over Time Since the Year 2000". Erişim 1 Ocak 2026. <https://landmatrix.org/country-profile/concluded-deals-over-time/>
- Trubek, David M. – Alvaro Santos (ed.). *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Trubek, David M. – Alvaro Santos, "Introduction: The Third Moment in Law and Development Theory and the Emergence of a New Critical Practice". *The New Law and Economic Development*. ed. David M. Trubek – Alvaro Santos. 1-18. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Trubek, David M. – Marc Galanter, "Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States". *Wisconsin Law Review* 4 (1974), 1062-1102.
- Trubek, David M. "Law and Development: Forty Years After 'Scholars in Self-Estrangement'". *The University of Toronto Law Journal* 66/3 (2016), 3101-329. <https://doi.org/10.3138/UTLJ.3671>
- Trubek, David M. "The Political Economy of the Rule of Law: The Challenge of the New Developmental State", *Hague Journal on the Rule of Law* 1/1 (2009), 29.
- UN-DESA. *Report of the Workshop on Land Tenure and Cadastral Infrastructures for Sustainable Development*. Background Paper no.3, DESA/DSD/2000/3, Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu, 8. Oturum. New York: 2000. Erişim 2 Ocak 2026. <https://www.un.org/esa/sustdev/csd/ecn172000-bp3.pdf>
- UNDP. *Human Development Report 1996*. New York: Oxford University Press, 1996. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1996encompletenostats.pdf>
- UN General Assembly, United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas: resolution / adopted by the Human Rights Council on 28 September 2018, A/HRC/RES/39/12 (8 Ekim 2018). <https://digitallibrary.un.org/record/1650694?v=pdf#files>
- United Nations International Federation of Surveyors (FIG). *Sürdürülebilir Kalkınma için Toprak Yönetimine ilişkin Bathurst Bildirisi*. Bathurst, New South Wales, Australia: 1999.
- Uygun, Oktay. *Devlet Teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2024.
- Üskül Engin, Zeynep Özlem. "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 201-216.
- von Braun, Joachim – Ruth Meinzen-Dick. "Land Grabbing by Foreign Investors in Developing Countries: Risks and Opportunities". *International Food Policy Research Institute Policy Brief* 13, 2009. <https://hdl.handle.net/10568/161806>
- Wadlig, Gabriele. "The International Law of Land (Grabbing): Human Rights and Development in the Context of Racial Capitalism". *Chicago Journal of International Law*, 25/2 (2025), 479-547.
- Waldmueller, Johannes M.– Laura Rodríguez. "Buen vivir and the Rights of Nature: Alternative Visions of Development". *Routledge Handbook on Development Ethics*. ed. Jay Drydyk – Lori Keleher. 234-247. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2019.
- Walsh, Catherine. "Development as *Buen Vivir*: Institutional Arrangements and (De)colonial Entanglements". *Development* 53/1 (2010), 15-21. <https://doi.org/10.1057/dev.2009.93>
- Williamson, Ian vd. "The Evolving Role of Land Administration in Support of Sustainable Development: A review of the United Nations – International Federation of Surveyors Bathurst Declaration for Sustainable Development". *Australian Surveyor* 44/2 (1999), 126-135. <https://doi.org/10.1080/00050352.1999.10558787>

- Williamson, John. "What Washington Means by Policy Reform". *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* ed. John Williamson. 7-20. Washington: Institute for International Economics, 1990.
- Wolford, Wendy vd. "Governing Global Land Deals: The Role of State in the Rush for Land". *Development and Change* 44/2 (2013), 189-210.
- World Bank. *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*. A World Bank Policy Research Report. World Bank, 2003.
- World Bank. *Land Reform. Sector Policy Paper*. World Bank, 1975. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/985221468765284372/pdf/multi-page.pdf>
- World Bank. *World Development Report 2008: Agriculture for Development*. Washington DC: The World Bank, 2008.
- World Bank. *World Development Report*. New York: OUP, 1989. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/667381468339905228/pdf/PUB76820REPLACEMENT0WDR01989.pdf>
- Yılmaz Turgut, Nükhet. *Çevre Politikası ve Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınları, 2017.
- Zambakari, Christopher. "Land Grab and Institutional Legacy of Colonialism". *Consilience* 18 (2017), 193-204.